

El que portem entre mans. Assaig tipològic de recipients domèstics del segle IX al VI ANE als Ports i l'Alt Maestrat

Amparo Barrachina Ibáñez*
Anna Viciach i Safont**
Neus Arquer i Gasch***

Resumen

Presentem en aquest treball un estudi sobre el conjunt de ceràmiques amb una cronologia que va des del Bronze Final fins al Ferro Antic. Els materials procedeixen de les excavacions portades a terme en les comarques d'Els Ports i de l'Alt Maestrat, dintre del marc del Pla Eòlic Valencià. En total s'han estudiat 208 peces, utilitzant les formes més completes. L'objectiu principal és establir una tipologia del Bronze Final-Ferro Antic per aquestes comarques del nord-est de Castelló, que limiten amb Aragó i Catalunya.

Paraules clau: Bronze Final, Edat del Ferro, ceràmica, tipologia.

Abstract

We present in this work a study on the series of ceramics with a chronology that goes from the late Bronze to the old-iron age. The materials come from the excavations carried out in the regions of the Ports and of the Alt Maestrat, within the framework of the Pla Eòlic Valencià. A total of 208 fragments were analysed, using only the largest ones. The main objective is to establish a typology of the Final Bronze age-old-iron age in the regions of the north-east of Castelló, bordering with Aragón and Catalunya.

Keywords: Final Bronze Age, Old-Iron-Age, Pottery, Typology.

INTRODUCCIÓ

El plantejament inicial d'aquest treball ve de la nostra constatació de la insuficiència d'estudis de tipologia ceràmica protohistòrica al País Valencià referides a les etapes del Bronze Final i del Ferro Antic. Ambdues hi compten en la bibliografia dels últims quaranta anys amb un tractament interessant encara que incomplet pel que fa a totes les comarques (Ruiz Zapatero, 1978 i 1983; Gil-Mascarell, 1981; Aranegui, 1981; Mata, Martí, Ibor-

ra, 1994-1996; Garcia Borja, Pérez Jordá, 2012). D'una banda, la manca de troballes, en especial pel que fa al cas del Bronze Final, i de l'altra les escasses excavacions que permetrien aplegar un volum mínim de formes, han influït de manera decisiva a l'hora d'establir un marc tipològic. Situació contrària a la dels estudis generals, els quals aglutinen el conjunt de dades conegudes de tota la nostra geografia. Aquests intentaven establir una seqüència entre les dues fases protohistòriques en la qual són importants les diferències territorials nord-sud. Tot

* Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. abarrachina@dipcas.es

** L'ARC Patrimoni. annaviciach@gmail.com

*** Arqueologia, investigació i gestió cultural. neusarquer@gmail.com

i així, des de la perspectiva de diversos jaciments excavats en extensió (si no completa, sí amb àmplia superfície), comptem amb alguns treballs d'interès que han servit per il·lustrar tipològicament les dues fases (González Prats, 1983; Mata, 1991; Peña *et al.*, 1996; Clausell, 2002; Barrachina, 2012).

En aquest sentit, el present treball és un recull de les formes ceràmiques que vàrem estudiar durant els cinc anys en que vàrem participar en el projecte del Pla Eòlic Valencià (des d'ara PEV), formant part d'un grup ampli i qualificat d'arqueòlegs sota la coordinació de David Vizcaíno (Vizcaíno, 2006).

L'execució de les zones 1, 2 i 3 del PEV a la comarca d'Els Ports i de l'Alt Maestrat, va posar de manifest l'existència d'un nombrós grup d'assentaments, encara que alguns ja eren coneguts per la bibliografia, mitjançant una exhaustiva tasca interdisciplinària. Els treballs es varen iniciar amb la prospecció de les zones afectades per avaluar l'impacte de les obres; seguidament es va procedir a la delimitació i el sondeig d'un nombre important de jaciments. A continuació es varen excavar en extensió alguns dels jaciments més representatius, per concloure amb el seu estudi, publicació i museïtzació.

L'objectiu d'aquest treball és presentar un resum de la tipologia del Bronze Final - Ferro Antic a les comarques d'Els Ports i el nord de l'Alt Maestrat, utilitzant les formes més completes per a poder disposar d'una ferramenta de treball pràctic que aporte una base empírica a futures investigacions.

ÀREA GEOGRÀFICA D'INTERVENCIÓ

Dins de les comarques esmentades, Els Ports i l'Alt Maestrat, els jaciments s'agrupen en tres zones corresponents a les zones 1, 2 i 3 del PEV (Fig. 1). La Zona Eòlica 1 correspon a l'entorn de Torre Miró, concretament a la Serra de Sant Marc, al terme municipal de Morella. Els jaciments als que farem referència es troben al Parc Eòlic de Torre Miró 1, són: Cap del Cingle, Mas de Boldo i El Tossal de Torre en Ciprés (Vizcaíno *et al.* 2011).

A la Zona Eòlica 2 trobem dos parcs eòlics: el primer és el Parc Eòlic de Refoies i s'ubica a la Serra de la Menarella, a Forcall, Parc Eòlic de Refoies, on trobem els jaciments de Refoies Altes, Sant Joaquim de la Menarella, la Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella i el Racó els Cantos 1. El segon és el Parc Eòlic de Todolella, situat a la Mola de la Todolella, a la Todolella, on trobem el jaciment del Portell de la Rabosa (Vizcaíno *et al.*, 2007).

A la Zona Eòlica 3 s'han documentat jaciments en els quatre parcs eòlics, així al Parc Eò-

lic de Cabrilles, Les Cabrilles, a Portell de Morella, trobem Cabrilles 1, Cabrilles 2 i Cabrilles 5. Al Parc Eòlic d'En Balaguer, en el Pla d'En Balaguer, Portell de Morella, situem els jaciments d'En Balaguer 1 i En Balaguer 4. Al Parc Eòlic de Folch, en les Llomes de Folch, Castellfort, tenim la Lloma Comuna i la Necròpolis de la Lloma Comuna. Mentre que al Parc Eòlic d'Arriello, Tossal d'Arriello, Vilafranca se situa la Lloma del Mas d'Arriello i el Tossal del Cabeço, també a Vilafranca, trobem el Cabeço o el Tossalet del Mas de Blaia (Vizcaíno *et al.*, 2010).

L'àrea d'estudi forma part de la Serralada Ibèrica, estenent-se al nord (Mola de la Todolella i Refoies) i nord-est (Cabrilles, El Pla d'En Balaguer, i Arriello) de la Serra de Gudar. Es tracta d'una zona de relleus amb cims més o menys aplanats i llomes accidentades amb alguns cingles. Situats entre els rius Guadalope, Bordón, Bergantes, Xiva, Calders, Cantavella, de la Cuba, la rambla de les Truites, la rambla Celumbres i la rambla de la Canà d'Ares. La zona situada més al Nord és la de Torre Miró, concretament la Serra de Sant Marc, en aquest cas es considera una prolongació sud occidental de l'alineació formada pels Ports de Beseit, els Ports de Tortosa i les muntanyes de Benifassà. (Ruiz Pérez, 2007, Ruiz Pérez, 2010, Ruiz Pérez, 2011).

Les clotades i collats adjacents als cims són aptes per al conreu de cereals, les zones culminants aplanades estan cobertes per pastures i les superfícies terrassades presenten un gran potencial per al conreu i la regeneració forestal.

Tanmateix, la major part de la superfície correspon a terres no cultivables o d'escàs rendiment, aprofitables com a pastures i espais forestals. Aspecte que justifica que la ramaderia haja segut la principal activitat tradicional a la zona.

Molts dels assentaments documentats en aquest territori s'expliquen per l'existència en l'entorn immediat de recursos agropecuaris i forestals que permeten la subsistència d'un grup reduït. Es tracta, en general, d'aquells emplaçaments que assegurin els recursos hídrics, collites de cereals i pastures estivals. També s'han de tindre presents, els factors estratègics i de control territorial.

Per últim, el complicat relleu de la zona no impedeix que la comarca d'Els Ports siga un lloc de pas de la costa cap al Baix Aragó o a l'inrevés. Destacant la ubicació de l'àrea dins de les rutes ramaderes que discorren entre les pastures estivals de la Serra de Gudar i les àrees d'hivernada dels ramats transhumants, situats entre els corredors i la costa del Baix Maestrat fins al Delta de l'Ebre.

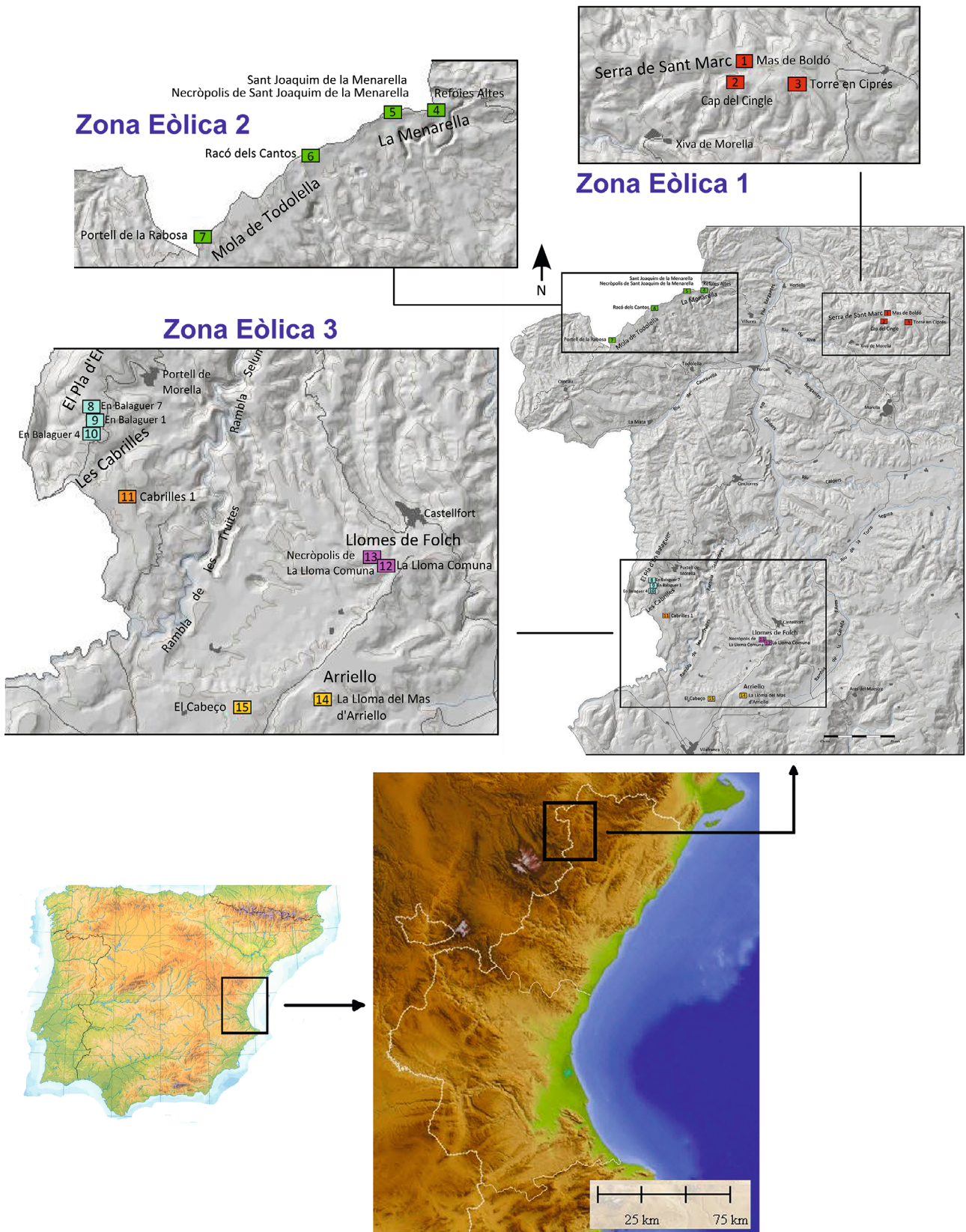

Figura 1. Mapa de la comarca dels Ports i de l'Alt Maestrat amb la ubicació dels Parcs Eòlics i els jaciments citats al text.

BREU DESCRIPCIÓ DELS JACIMENTS

Del conjunt de jaciments excavats a les Zones Eòliques 1, 2 i 3 farem referència als que presenten materials del Bronze Final i del Ferro Antic, com ja hem dit anteriorment. El grup més nombrós, segons la cronologia, correspon a l'Edat del Ferro, amb catorze jaciments, mentre que del Bronze Final només s'han documentat dos, Sant Joaquim de la Menarella i la Necròpolis de La Lloma Comuna, encara que alguns elements també ens indiquen una fase d'aquest període en El Portell de la Rabosa.

Pel que fa les datacions, comptem amb dues. Una procedeix de les cubetes de Sant Joaquim de la Menarella (2850±50 BP), l'altra de la Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella (2420±40 BP). Totes dues ens donen un ventall cronològic de *circa* 400 anys per abastar aquest ampli conjunt ceràmic.

A la Serra de Sant Marc ens trobem tres jaciments del Ferro Antic: el Tossal de Torre En Ciprés, Mas de Boldo i Cap de Cingle, els tres se situen en alçades al voltant dels 1200 metres d'altitud. El Cap del Cingle ocupa una extensió de 600 m² però s'ha obtingut poca informació per poder establir una hipòtesi d'ús d'aquest espai (Cardo *et al.*, 2011b). Per la seua banda el Tossal de Torre en Ciprés s'ha interpretat com a un espai d'hàbitat de reduïdes dimensions, amb 300 m² (Cardo *et al.*, 2011a). Dels tres, el jaciment més interessant és el Mas de Boldó; en aquest cas ens trobem amb un assentament i una necròpolis tumular on es va excavar una cambra funerària de planta quadrangular (Cardo *et al.*, 2011c).

Els jaciments localitzats a la Serra de la Menarella i la Mola de la Todolella se situen en llocs elevats, al voltant del 1.100 metres d'altitud, en punts amb bona visibilitat i vinculats a la via pecuària de la Menarella que travessa la Serra i la Mola. Ens trobem amb dos jaciments datats al Bronze Final; el Portell de la Rabosa i Sant Joaquim de la Menarella.

El Portell de la Rabosa és un hàbitat datat entre el Bronze Final i el Ferro Antic, delimitat al nord pel tallat de la roca i la resta per un mur perimetral, tancant un espai d'uns 2000 m². Possiblement es tracta d'un poblat amb ús agropecuari però l'existència sobre la superfície de gran quantitat de mineral de ferro podria suposar també una activitat metal·lúrgica complementària o cooperativa (Hernández *et al.*, 2007a).

El jaciment millor documentat del Bronze Final és el de Sant Joaquim de la Menarella, on s'ha excavat una superfície de 70 m², localitzant set cubetes i una sitja excavades en les margues. A les cubetes apareix una gran quantitat de ceràmica,

així com fauna i un motlle de fosa d'una destal, la datació d'aquestes cubetes és del Bronze Final, segles X-IX cal ANE. En canvi els materials recuperats en l'excavació de la sitja ens donen una cronologia d'època ibèrica (Pérez *et al.*, 2007a).

Pel que fa als jaciments del Ferro Antic en la Serra de la Menarella ens trobem amb Refoies Altes un hàbitat fortificat d'uns 650 m² datat entre el Bronze Final i el Ferro Antic, amb una torre i un mur perimetral amb diferents estructures interiors, murs de maçoneria, paviments de terra xafada i banquetes. Dels materials destaquen els recipients ceràmics relacionats amb un ús domèstic, vasos d'emmagatzematge, de cuina i per al consum d'aliments (Hernández *et al.*, 2007b).

El jaciment més representatiu és la Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella. Es localitza sobre un banc calcari de 720 m². La datació de la necròpolis va del Ferro Antic a l'Ibèric Antic, segles VII - VI ANE. S'han trobat vint-i-un túmuls circulars, nou cambres quadrangulars, vint *loculi* i les restes de l'*ustrinum*. La tipologia de les estructures ens remet a l'àrea del Baix Aragó. (Pérez *et al.* 2007a; Barrachina *et al.*, 2008; Vizcaíno *et al.*, 2009; Barrachina *et al.*, 2010a; Barrachina *et al.*, 2010b; Agustí *et al.*, 2012).

En el procés d'excavació, es va recuperar una quantitat important de materials ceràmics i de metàl·lics, els més nombrosos són els contenidors ceràmics relacionats amb les urnes cineràries i els vasos d'acompanyament, agrupats en dinou tipus a mà i a torn. Els objectes metàl·lics estan fabricats amb bronze, només s'ha identificat un objecte de ferro. Els objectes de bronze més representats són els braçalets i les polseres, seguits dels objectes circulars tancats i oberts, relacionats amb grans de collar, volanderes, anells, etc. A més a més d'un penjoll en forma de huit, una arracada i una fibula de doble ressort. L'estudi antropològic ha determinat la presència d'un nombre mínim de noranta individus, de totes les edats i d'ambdós gèneres (Barrachina *et al.*, 2010b: 153).

A la zona de La Menarella trobem un altre jaciment datat al Ferro Antic, el Racó dels Cantos 1. També s'ha interpretat com un lloc d'hàbitat del Ferro Antic, situat a poca distància de la Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella, amb la que coincideix cronològicament (Pérez *et al.*, 2007b).

Uns kilòmetres més al sud, en la zona del Pla d'En Balaguer trobem una altra concentració de jaciments amb una cronologia del Ferro Antic, tots a uns 1.240 m.s.n.m. El jaciment millor conservat és el d'En Balaguer 1. Les excavacions arqueològiques portades a terme tragueren a la llum les restes de tres sectors diferenciats d'estructures adscrites

a moments diferents. Per una banda un primer sector amb 1.100 m² que pertany al Ferro Antic, per altra banda una casa fortificada amb un absis al sector oest és l'origen de tot un hàbitat amb departaments destinats a l'habitatge i a l'emmagatzematge de productes alimentaris (Cabanés *et al.*, 2010c; Barrachina *et al.*, 2011). Els altres jaciments són En Balaguer 2, En Balaguer 4 (Cabanés *et al.*, 2010b: 119-124), En Balaguer 7 (Cabanés *et al.*, 2010e: 125-130) i En Balaguer 11 on s'ha documentat estructures i materials que vinculen l'ocupació amb En Balaguer 1.

Just a la lloma situada al sud-est trobem una altra agrupació de jaciments de reduïdes dimensions i datats al Ferro Antic: Cabrilles 1 (Vicente *et al.*, 2010: 65-72), Cabrilles 13 i Cabrilles 15. Són exemples de la disseminació del poblament en aquesta època. Pot tractar-se de centres d'hàbitat menuts vinculats a altres de majors dimensions com En Balaguer I o Portell Vell, propers i amb una situació preminent de control, protecció, habitatge i producció.

A l'àrea de les llomes de Folch trobem un dels assentaments més importants del Ferro Antic de la comarca, la Lloma Comuna situada a 1.295 m.s.n.m. Aquest jaciment ocupa una extensió d'uns 6.000 m². Està delimitat al nord i al sud per dos cingles mentre que a l'est i a l'oest trobem dos llenços de muralla. A l'extrem Sud es localitza una torre de planta ovalada. A l'interior d'aquest sistema defensiu, en l'espai excavat, uns 1.700 m², trobem dues zones diferenciades. En la primera fase d'ocupació datada al Ferro Antic es construeixen una sèrie de departaments de planta rectangular, adossats a la cara interior del tram sud-est de la muralla. En una segona fase, ja en època ibèrica, es modifica la trama urbanística, sobretot a la zona sud-oest, mitjançant la construcció d'una sèrie d'estances i d'espais de circulació, destacant la construcció d'un graner sobre elevat (Arquer *et al.*, 2010; Cabanés *et al.* 2010g; Viciach *et al.*, 2012).

Al vessant nord de la Lloma Comuna, seguint la via pecuària que la travessa, trobem la Necròpolis de La Lloma Comuna ocupant una extensió d'uns 3.000 m². Es tracta d'un conjunt funerari on conviuen la incineració i la inhumació en el trànsit dels Camps d'Urnes, en un moment on s'introdueix la cremació dels cossos i es creen noves estructures (túmuls i cistes) per a l'acolliment de les restes dels cadàvers. S'han excavat tres túmuls semicirculars i dos cistes de contenció associades a restes de cremacions humanes. En l'excavació es va poder constatar l'existència d'un cadàver articulat inhumat i restes d'ossos disseminats d'altres inhumacions (Cabanés *et al.*, 2010a).

Per últim trobem dos jaciments situats un kilòmetre al sud de la Lloma Comuna, El Cabeço o Tossalet del Mas de Blaia es situa a uns 1.290 m.s.n.m. La primera campanya d'excavació arqueològica va determinar l'existència de dues fases d'ocupació a la zona. La que aparentment ha deixat més restes pertany al període del Ferro Antic i ocupa el sector sud del tossal, uns 7.000 m². Existeix una reocupació d'època ibèrica a un altre sector del cim, amb uns 2.500 m². L'hàbitat del Ferro Antic queda testimoni per l'aparició de diverses habitacions i incipients línies de muralla, que envolten un poblat de mitjanes dimensions (Cabanés *et al.*, 2010f: 53-64).

El jaciment de la Lloma del Mas d'Arriello es localitza al cim de la lloma, entre els 1.309 i els 1.313 m.s.n.m. Es troba en un estat de conservació ruïnós i només s'han pogut documentar les cimentacions dels murs. Es tracta d'un recinte semifortificat de control del territori (amb una alt grau de visibilitat). Els materials recuperats pertanyen a dues fases d'ocupació, l'original datada al segle VII ANE, Ferro Antic, i que ocupa l'extensió total del jaciment construït, és a dir, uns 1.500 m², i una segona reocupació de l'emplaçament en època islàmica (segles X - XII), que només es localitza en un segment de les estructures trobades, uns 600 m² (Cabanés *et al.*, 2010b: 45-52).

CARACTERÍSTIQUES TÈCNiques DE LES CERÀMIQUES

Durant l'estudi dels conjunts ceràmics de cada jaciment vam poder observar algunes diferències significatives en el procés de fabricació de les ceràmiques. Encara que bàsicament la preparació de les argiles no difereix molt entre el Bronze Final i el Ferro Antic, sí que ho és el tipus de desgreixant inclòs així com les dimensions dels grans. Altres diferències destacables les trobem en la manera d'acabar les superfícies i el tipus de coccions. Per a veure aquestes diferències en primer lloc descriurem les característiques tècniques del conjunt de ceràmiques corresponents als jaciments datats al Bronze Final on totes les peces estan modelades a mà.

BRONZE FINAL

Per a l'elaboració d'aquestes peces s'utilitza una argila bastant depurada i treballada, amb l'ús de desgreixant, principalment de quars i fragments de roques calcàries de dimensions inferiors a un mil·límetre. Les temperatures de cocció no van ser molt altes, donant com a resultat pastes poc compactes o poroses que s'arenitzen fàcilment, sobre-

NUM	JACIMENT	MUNICIPI	PARC EÒLIC	ZONA EÒLICA	CRONOLOGIA	DATACIÓ
1	Mas de Boldo	Morella	Torre Miró 1	1	Bronze Final Ferro Antic	
2	Cap del Cingle	Morella	Torre Miró 1	1	Ferro Antic	
3	Tossal de Torre en Ciprés	Morella	Torre Miró 1	1	Ferro Antic	
4	Refoies Altes	Forcall	Refoies	2	Ferro Antic	
5	Cubetes de Sant Joaquim de la Menarella	Forcall	Refoies	2	Bronze Final Ibèric	(2850 +/- 50 BP)
5	Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella	Forcall	Refoies	2	Ferro Antic Ibèric Antic	(2420 +/- 40 BP)
6	El Racó dels Cantos 1	Forcall	Refoies	2	Ferro Antic	
7	El Portell de la Rabosa	Todolella	Todolella	2	Bronze Final Ferro Antic	
11	Cabrilles 1	Portell de Morella	Cabrilles	3	Ferro Antic	
	Cabrilles 13	Portell de Morella	Cabrilles	3	Ferro Antic	
	Cabrilles 15	Portell de Morella	Cabrilles	3	Ferro Antic	
9	En Balaguer 1	Portell de Morella	En Balaguer	3	Ferro Antic Ibero romà	
10	En Balaguer 4	Portell de Morella	En Balaguer	3	Ferro Antic	
8	En Balaguer 7	Portell de Morella	En Balaguer	3	Ferro Antic	
	En Balaguer 11	Portell de Morella	En Balaguer	3	Ferro Antic	
12	La Lloma Comuna	Castellfort	Folch	3	Ferro Antic Ibèric	
13	La Necròpolis de la Lloma Comuna	Castellfort	Folch	3	Bronze Final	
15	El Cabeço o Tossalet del Mas de Blaia	Vilafranca	Arriello	3	Ferro Antic Ibèric	
14	La Lloma del Mas d'Arriello	Vilafranca	Arriello	3	Ferro Antic	

Taula 1. Enumeració del jaciments citats al text. La numeració a l'esquerra fa referència als jaciments que apareixen en la figura 1.

tot les més grolleres. Les coccions dels vasos són en general mixtes (oxidant-reductora), encara que en molts fragments trobem una cocció reductora. Segons les característiques tècniques que presenten, les diferenciem entre ceràmiques de la Classe A i ceràmiques de la Classe B.

Les de la Classe A són peces de ceràmica fina amb desgreixants molt triturats i tractaments de la superfície allisats molt fins o brunyits, generalment amb una cocció reductora, que ofereix unes coloracions negres o grises. Mentre que les ceràmiques de la Classe B són peces amb pastes més

grolleres, amb més quantitat de desgredant i de majors dimensions, amb tractaments de superfície allissats o grollers, on les coccions solen ser irregulars. L'aspecte groller en molts casos està determinat per un cobriment d'argila posterior al modelat que en ser aplicada amb els dits deixa marques ocasionalment confusibles amb estries grolleres en aquest cassos.

FERRO ANTIC

El conjunt ceràmic vinculat al Ferro Antic presenta unes argiles bastant depurades. A les quals s'afegeixen diferents desgredants de més d'un mil·límetre de gruix, arribant a trobar fragments de fins a cinc mil·límetres o superiors. S'utilitzen principalment roques calcàries, tot i que també és present el quars en una proporció minoritària; una diferència a destacar pel que fa a les ceràmiques descrites línies enrere. En algunes ocasions també trobem grans rojos i negres, possiblement òxids de ferro, com la magnetita o l'hematites vermella. Les coccions són predominantment reductores, encara que també és molt important la presència de coccions mixtes, així com oxidants.

Ens trobem amb dues formes de modelatge de les peces, a mà o amb torneta. També diferenciem entre les ceràmiques més fines, Classe A, i les més grolleres de la Classe B. Les ceràmiques de la Classe B presenten uns tractaments de superfície menys acurats que les de la Classe A. Per aquestes primeres podem veure peces amb allissats grollers i també es freqüent l'aplicació d'engalbes. Les peces que incloem a la Classe A poden estar allissades, brunyides, amb engalba o grafitades.

Les ceràmiques amb engalba apareixen en pràcticament la totalitat dels jaciments del Ferro Antic, estudiats a la zona. Es tracta d'engalbes majoritàriament de color roig, encara que també trobem algunes de color marró i ataronjat. Es poden aplicar sobre la superfície exterior de les peces, sobre l'interior o sobre ambdues superfícies. Com hem fet referència anteriorment aquest tractament el trobem tant en recipients de la Classe A com de la Classe B.

El percentatge de peces grafitades en aquest conjunt és molt reduït i el trobem principalment sobre ceràmiques a mà del Ferro Antic procedents de diversos jaciments, però no sempre completes: Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella, En Balaguer 1, Cabrilles 1, El Cabeço, Necròpolis de la Lloma Comuna i en una peça a torneta de la Lloma Comuna. El grafitat és una preparació líquida de grafit que s'aplica a pinzell o per immersió, i per tant difícil de detectar segons quines condicions de

conservació tinguen els recipients. Generalment s'aplica sobre la superfície brunyida del recipient, també es pot aplicar mitjançant el fregat, amb el dit o espàtula (Barroso, 2002: 129), creant motius sobre la superfície con veurem en les següents línies.

RECURS TIPOLÒGIC: PROPOSTA

El material inclòs en aquesta proposta procedeix dels jaciments descrits a l'apartat 3. Com hem vist, ens trobem amb poblats de diferents característiques, alguns només tenen una fase d'ocupació, a altres se li superposen fases ibèriques, i uns pocs presenten llargues seqüències. A més a més també comptem amb els materials procedents de tres necròpolis. Alguns s'han excavats en extensió, mentre que altres només han estat documentats mitjançant sondejos. Això ens porta a tenir en compte les diferències quantitatives del registre. És més homogeni i clar quan són jaciments excavats en extensió i amb només una fase d'ocupació. Tenint present les qüestions assenyalades, hem fet servir els conjunts que menys dubtes oferien en l'atribució de la seva cronologia.

Tot i això, per presentar aquest nombrós conjunt ceràmic hem preparat una taula de formes on han primat dos criteris. D'una banda la morfologia, és a dir, la forma que presenta i el percentatge de conservació, aplicant per a les definicions conceptes que comprenen des de la senzillesa del perfil continu fins aquells que mostren major complexitat. Establida aquesta per la suma de formes geomètriques diferents en una mateixa peça. D'altra banda, el segon criteri és el tractament final de la superfície, separant les produccions fines, o Classe A, que solen tindre una funció de vaixel·la de taula, i les produccions grolleres, o Classe B, generalment utilitzades per al magatzematge o la preparació d'aliments.

Pel que fa a l'ordre de la presentació, hem separat el conjunt en tres blocs. En el primer s'agrupen els materials del Bronze Final. No hem separat els que procedien de necròpolis dels d'habitats/ poblats o abocadors, ja que la representació de formes completes o amb un perfil bastant complet de què disposem és reduïda en comparació al Ferro Antic.

En el segon bloc s'ordenen els materials procedents dels diferents habitats / poblats del Ferro Antic separats en els grups funcionals A i B. Ací hem fos diverses taules publicades amb anterioritat amb la intenció d'oferir una visió homogènia d'aquests materials.

El tercer bloc correspon a la tipologia de la Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella. L'hem

reproduïda quasi igual que en la monografia (Barrachina *et al.*, 2010b: 129-143). Només hem separat les classes A i B, per a mantindre el mateix discurs que en els altres dos blocs, tot i que la B és molt minoritària en el conjunt. També hem afegit la Classe C que fa referència als recipients a torn que es separen de la taula general de la monografia esmentada. Per últim hem retirat algunes peces repetides les quals no aportaven informació complementària de relleu. Amb tot, la informació original pot ser consultada en les monografies i articles de referència.

Finalment només afegir que totes les taules tenen la mateixa escala per a poder comparar les grandàries, a més a més hem procurat representar el colors que porten les superfícies engalbadas, grafitades i pintades.

TAULA BRONZE FINAL

Classe A (Fig. 2)

Tipus 1.- Vasos de perfil simple amb la vora exvasada i llavi arrodonit.

Tipus 2.- Recipients carenats. Petits recipients de perfil compost que presenten el punt d'unió dels seus volums a la panxa i diferenciat el cos superior de é inferior. Aquesta carena presenta variacions en el perfil, des d'agudes a arrodonides.

- A.- formes obertes de tendència plana, carena mitjana i cos superior recte amb la vora més (A2) o menys (A1) oberta.
- B.- formes obertes i proporcionades, carenes mitjanes o baixes amb vora exvasada poc desenvolupada.
- C.- formes obertes amb tendència profunda. Destaquen per la seva vora desenvolupada i marcada a l'interior per una aresta. Les dues documentades porten nanses i podrien tindre la base plana.

Tipus 3.- Recipients de perfil complex amb tres volums. La meitat superior (boca, coll i muscle) es troba conformada per dos troncs de morfologia cònica units per les seues bases menors, mentre que la meitat inferior del cos és de forma el·líptica o troncocònica. Colls estrangulats marcats a l'interior per una aresta. Destaca la qualitat dels acabats superficials i la generalitzada presència de decoracions acanalades, encara que també es documenten nombrosos recipients amb la superfície sense decorar.

- A.- vasos de morfologia profunda, estructura tancada i vora bisellada a l'interior. Carena molt marcada, alta, amb el diàmetre igual al de la boca.

B.- recipients de forma aplanada, estructura oberta i vora desenvolupada. Carena mitja amb diàmetre igual al de la boca.

C.- recipients de forma equilibrada, estructura tancada i vora desenvolupada. Carena alta molt marcada amb un diàmetre inferior al de la boca.

Tipus 4.- Vas de perfil complex per acumulació de tres volums. La part superior (boca, coll i muscle) està formada per dos troncs cònics units per les seues bases menors, mentre que la part inferior és de forma el·líptica o troncocònica. A diferència de la Forma 3 el perfil mitjà té un aspecte suau, ja que el punt d'inflexió entre la part inferior i superior es rom.

- A.- vas d'estructura oberta amb vora engrossida exvasada que pràcticament no es diferencia del cos.
- B.- vas de forma oberta i tendència aplanada, vora divergent amb llavi bisellat i aresta a l'interior a l'alçada del coll. Muscle bisellat coincidint amb el diàmetre màxim, aresta interna a l'alçada del coll, i base plana estreta.
- C.- vas d'estructura tancada amb vora engrossida poc desenvolupada i cos globular.

Tipus 5.- Vas carenat profund. Recipients de petita i mitjana mesura amb cos bitroncocònic i vora diferenciada amb aresta interior. Amb nansa vertical de secció triangular o semicircular. No es conserven les bases tot i que possiblement serien planes.

Tipus 6.- Recipients bitroncocònics d'estructura oberta, profunda i boca de tendència tancada. Coll estrangulat marcat a l'interior per una aresta i vora recta exvasada amb llavi arrodonit o bisellat.

- A.- perfil del cos de línies rectes.
- B.- perfil del cos globular. El recipient més representatiu té una bora divergent, amb aresta interna a l'alçada del coll i panxa arrodonida molt baixa.
- C.- perfil del cos motllurat.

Classe B (Fig. 3)

Tipus 1.- Forma de perfil simple i tendència aplanada amb parets rectes, llavi apuntat a l'exterior i vora recta, presenta un cordó horitzontal sota la vora.

Tipus 2.- Recipient d'estructura oberta i tendència aplanada, amb muscle marcat, llavi apuntat a l'exterior, vora recta exvasada decorada amb impressions ovalades i aresta interna en el coll estrangulat.

Tipus 3.- Petits recipients profunds de tendència oberta, amb la vora divergent i el llavi bi-

CLASSE A

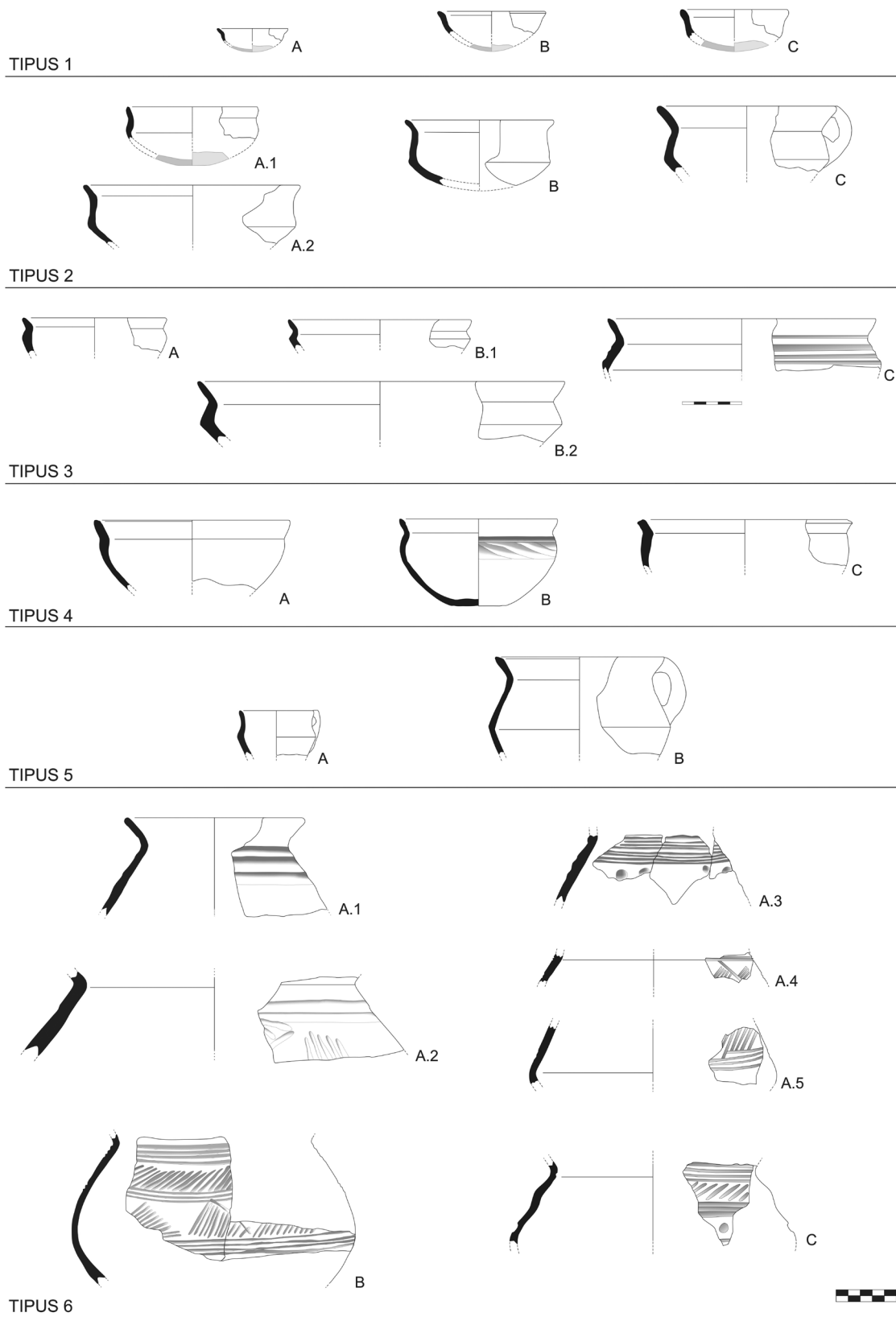

Figura 2. Taula tipològica de la Classe A. Bronze Final.

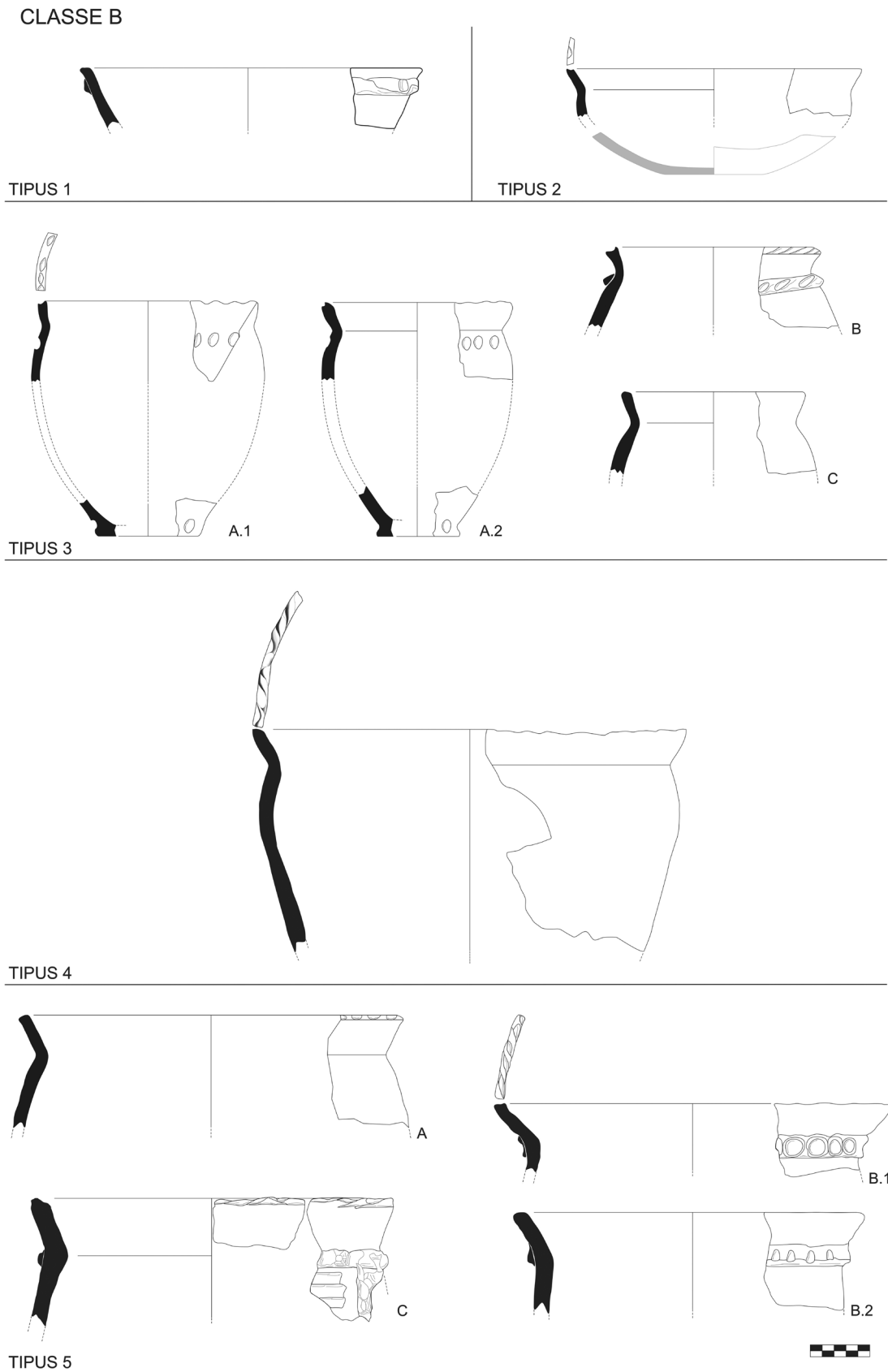

Figura 3. Taula tipològica de la Classe B. Bronze Final.

sellat, en ocasions pla o arrodonit i aresta interna a l'alçada del coll. El perfil tendeix a ser ovoide, marcant el diàmetre màxim amb el muscle que es localitza en el terç superior del vas.

Tipus 4.- Gran recipient d'estructura oberta i tendència profunda, amb el muscle marcat, vora divergent i llavi bisellat decorat amb impressions obliqües.

Tipus 5.- Contenidors de mesura mitjana i gran amb perfil ovoide. Presenten estructura oberta de tendència profunda i vores divergents (còncaves o rectes) que marquen una diferència amb el cos, senyalada per una aresta interna en el punt d'inflexió. Els llavis són plans o arrodonits, en general decorats amb impressions que transformen la vora i li donen un aspecte dentat. En molts casos trobem cordons horitzontals impressos aplicats sobre el coll, a més a més es poden combinar amb cordons verticals.

Decoracions (Fig. 4)

La majoria de les decoracions que presenten els recipients de la Clase A són acanalades; que solen situar-se a l'alçada del coll o de la panxa dels recipients. Hi ha de dos tipus, el primer de traços amplis i poc profunds fets amb un objecte de punta roma que no aprofundeix en la superfície de la peça; i el segon de traços estrets i marcats fets amb un objecte amb punta plana que talla la superfície de la peça.

El motiu més senzill és el de traços horitzontals que poden aparèixer en nombre variable (Fig. 2, 3C, 6A1). En les composicions complexes serveixen de divisòria entre bandes amb altres motius i esporàdicament apareixen associats a estampillats circulars o ovals, disposats a la part final de la banda (Fig. 2, 6A3 i 6C). Combinacions més complexes són les que desenvolupen curts traços oblics i separats, traçats bé d'esquerra a dreta bé de dreta a esquerra, o les que nosaltres denominem composicions calçades, que cobreixen totalment la superfície que decoren, travant grups de línies amb diverses orientacions (Fig. 2, 6). Destaca el motiu d'amplis traços oblics que solen disposar-se a l'alçada de la panxa en recipients petits d'estructura oberta (Fig. 2, 4B).

Els recipients de la Clase B solen presentar cordons al voltant del coll, generalment impresos amb instruments diversos, de manera que deixen emprentes de variada morfologia, destacant els traços oblics e irregulars (Fig. 3, 3B i 5C). També presenten decoracions impreses circulars a la part inferior de la peça, generalment sobre el taló (Fig. 3A). Els llavis poden estar igualment decorats amb

impressions ovalades o incisions obliqües que aplicades amb una pressió profunda a la vora mostren llavis ondulats (Fig. 3, 4).

TAULA FERRO ANTIC

Classe A (Fig. 5 a 8)

Tipus 1.- Recipient gran d'estructura oberta, forma plana i perfil senzill, amb la vora lleugerament diferenciada i acabat molt acurat.

Tipus 2.- Recipient gran d'estructura oberta, forma plana i perfil compost, amb la vora divergent molt desenvolupada i sense marcar per l'interior. La vora dóna pas a un muscle curt que enllaça amb el cos inferior.

Tipus 3.- Vasos de perfil senzill amb vora recta i llavi apuntat, base amb òmfal i una nansa de secció troncocònica. Superfície amb una capa d'engalba de color roig.

Tipus 4.- Vasos de petita mesura d'estructura oberta, vora divergent amb aresta interna marcada, llavi bisellat o arrodonit, cos superior recte que dóna pas a un cos inferior còncav.

A.- Vas de tendència profunda amb una nansa perforada situada per baix de la vora i base còncava.

B.- Vas de tendència aplanada i vora molt exvasada, marcada a l'interior per una aresta.

Tipus 5.- Recipients de petita mesura, estructura oberta i tendència profunda. Presenten la vora divergent marcada per una aresta interior, el llavi apuntat i cos globular.

A.- Vas de tendència oberta.

B.- Vas de tendència tancada amb carena.

C.- Vas de tendència tancada amb el cos globular.

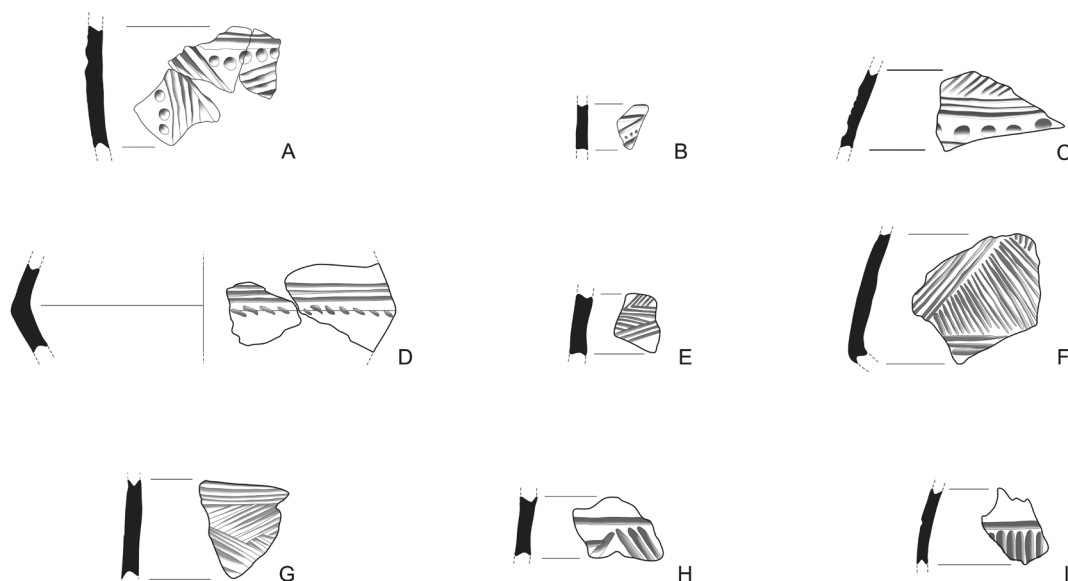
Tipus 6.- Vasos de reduïdes dimensions i formes de tendència globular, més o menys tancades, amb bases en òmfal. Vores rectes o exvasades i llavis apuntats o arrodonits. En alguns casos es conserva una nansa de secció troncocònica. Presenten la superfície grafitada.

Tipus 7.- Peces de perfil simple.

A.- Font considerablement gran amb la vora entrant, el llavi apuntat i la base amb peu anellat. Acabat superficial acurat (brunyt).

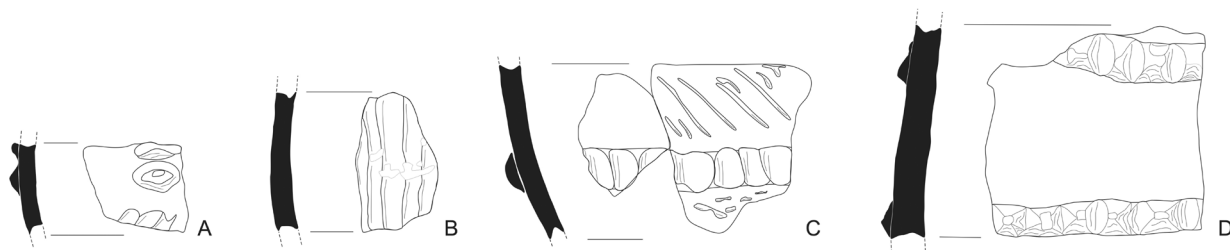
B.- Vas de llavi aplanat, vora modelada formant un denticulat i peu anular. Amb una nansa aplicada sobre la part superior del cos. Recipient modelat a torneta. Destaca la decoració grafitada que s'aplica sobre la superfície de la peça que presenta una engalba rogenca posteriorment brunyida.

CLASSE A

DECORACIONS

CLASSE B

DECORACIONS

Figura 4. Decoracions classe A i Classe B del Bronze Final.

Tipus 8.- Format per dos vasos de perfil carenat amb vora exvasada, llavi apuntat o bisellat i peu anellat. Superfície brunyida.

A.- Vas menut amb carena alta. Presenta coll estrangulat i llavi bisellat.

B.- Peça mitjana que presenta la carena al terç superior, llavi apuntat i nansa vertical de secció troncocònica que descansa sobre la carena.

Tipus 9.- Vasos de xicoteta mesura de perfil bitroncocònic i tendència tancada.

A.- Vas de boca ampla, de vora diferenciada exvasada i base anellada.

B.- Vas amb el coll estrangulat, vora exvasada i llavi bisellat. Amb el cos carenat a mitjana alçada, dues nanses perforades i peu anular alt. Superfície amb decoració pintada amb pigment marró.

C.- Vas d'estructura més tancada amb vora recta i llavi bisellat.

Tipus 10.- Atuell xicotet de perfil globular i tendència tancada. Perfil entrant simple amb una

vora curta recta i llavi arrodonit. Presenta engalba de color roig sobre la superfície exterior.

Tipus 11.- Vas de perfil globular de tendència tancada, perfil en S amb coll el·lipsoïdal, vora exvasada i llavi arrodonit. La base, quan es conserva, és plana amb taló. Solen presentar la superfície brunyida.

- A.- Vas de petita mesura i panxa de perfil el·lipsoïdal.
- B.- Vas de mitjana mesura, coll curt i panxa globular.
- C.- Vas de mitjana mesura, coll recte i panxa de perfil el·lipsoïdal.
- D.- Vas més gran, coll alt exvasat i nansa vertical que uneix la base del col amb l'inici de la panxa, de perfil el·lipsoïdal.

Tipus 12.- Gerres de grandària mitjana amb la vora exvasada, llavi arrodonit i coll estrangulat, en alguns casos marcat per una aresta interna. Generalment la superfície exterior es troba coberta amb engalba roja o ataronjada.

- A.- Gerra de vora curta i llavi arrodonit, presenta decoració incisa que dibuixa dues línies en ziga-zaga sobre el llavi. Cos el·líptic amb diàmetre màxim alt en forma de muscle.
- B.- Gerra de vora desenvolupada, llavi arrodonit i cos molt globular. Presenta engalba roja sobre la superfície exterior.

Tipus 13.- Recipients de vora exvasada, llavi apuntat o arrodonit, coll estrangulat, cos globular i base de peu anular. La superfície exterior es troba coberta amb engalba roja.

- A.- Recipient menut amb la vora exvasada, llavi arrodonit i aresta interna a la zona on s'uneixen la vora i el cos. Presenta una nansa de cinta.
- B.- Vas contenidor de grans dimensions amb vora curta marcada per una aresta exterior, llavi apuntat i base de peu anular. La superfície esta coberta amb engalba roja.

Tipus 14.- Vasos mitjans amb el coll estrangulat, vora exvasada, llavi pla, arrodonit o bisellat i panxa marcada o carenada.

- A.- Vas amb la vora exvasada, el llavi pla i panxa marcada al terç superior on s'apliquen dues nanses de cinta i una tercera nansa perforada aplicada sobre la zona central de la panxa. El peu és anellat i la superfície exterior es recobreix amb engalba rogenca.
- B.- Vas amb la vora exvasada, el llavi pla i panxa marcada al terç superior sobre la que descansa una nansa perforada. Superfície amb engalba marró a l'interior i a l'exterior.
- C.- Vas amb la vora exvasada, el llavi arrodonit, amb la panxa molt marcada més o menys a

mitjana alçada. Sobre la superfície exterior s'observen restes de grafitat.

Tipus 15.- Vas menut de coll cilíndric i tendència plana amb la vora exvasada, el llavi bisellat i la panxa marcada al terç superior. Base en òmfal. Presenta una nansa perforada. Realitzat a torneta. Superfície brunyida i decorada amb grafit.

Tipus 16.- Atuell de coll cilíndric lleugerament exvasat i tendència profunda. La zona on s'uneixen la vora i el cos en alguns casos està marcada amb una aresta però en altres no. Vora divergent, llavi pla o bisellat i cos globular o amb una panxa marcada. Generalment presenten una nansa de cinta que arranca del llavi i descansa sobre el màxim diàmetre de la panxa. Les bases són de peu anular de diversa alçada. Presenten tractament superficial a base de engalbes de color rogenç o marró.

- A.- Vasos menuts amb peus anulars curts sense decorar. Un dels exemplars presenta una nansa perforada (A2) sobre la zona superior del cos. Destaca la decoració grafitada de la peça A4.
- B.- Vasos menuts amb els peus anulars alts i reixats amb calat ovalat. La B1 presenta a més un cordó decorat amb línies incises a la zona d'unió entre el cos i el peu.

Tipus 17.- Recipient amb coll cilíndric recte, vora exvasada amb una aresta interior, llavi apuntat, cos globular i peu anular alt. Presenta una nansa perforada. Realitzat a torneta. Superfície interior i exterior coberta amb una engalba de color roig.

Tipus 18.- Vasos de coll cilíndric i panxa elevada que recorda al muscle.

- A.- Recipient mitjà del que no es conserva la vora. Presenta una nansa perforada de secció troncocònica en el muscle. La base és de peu alt. La superfície presenta engalba taronja.
- B.- Recipient mitjà amb la vora exvasada marcada per una aresta a l'interior, llavi bisellat, peu anellat, nansa de secció troncocònica a l'alçada de la panxa i cos ovoide. Conserva en la superfície restes d'engalba marró.
- C.- recipient gran, amb coll cilíndric, lleugerament entrant, vora exvasada marcada per una aresta interior, llavi arrodonit i cos globular. Superfície brunyida decorada amb impressions.

Tipus 19.- Vasos de perfil en S i cos ovoide amb base elevada.

- A.- Vas menut amb la vora curta engrossida, llavi apuntat i peu anellat. Conserva una nansa perforada i l'arrencament d'una nansa de cinta vertical.

CLASSE A

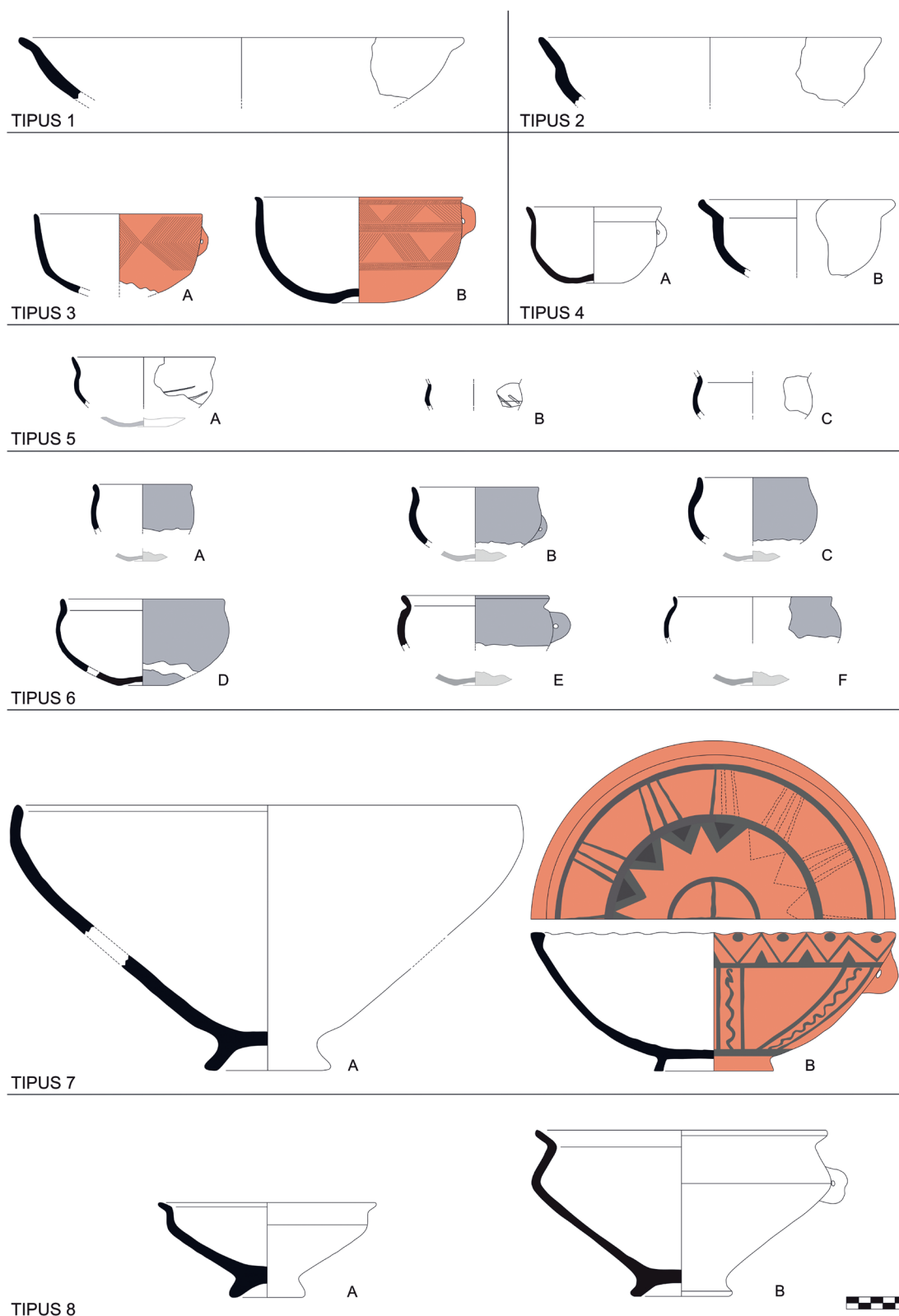

Figura 5. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic. Tipus 1 al 8.

CLASSE A

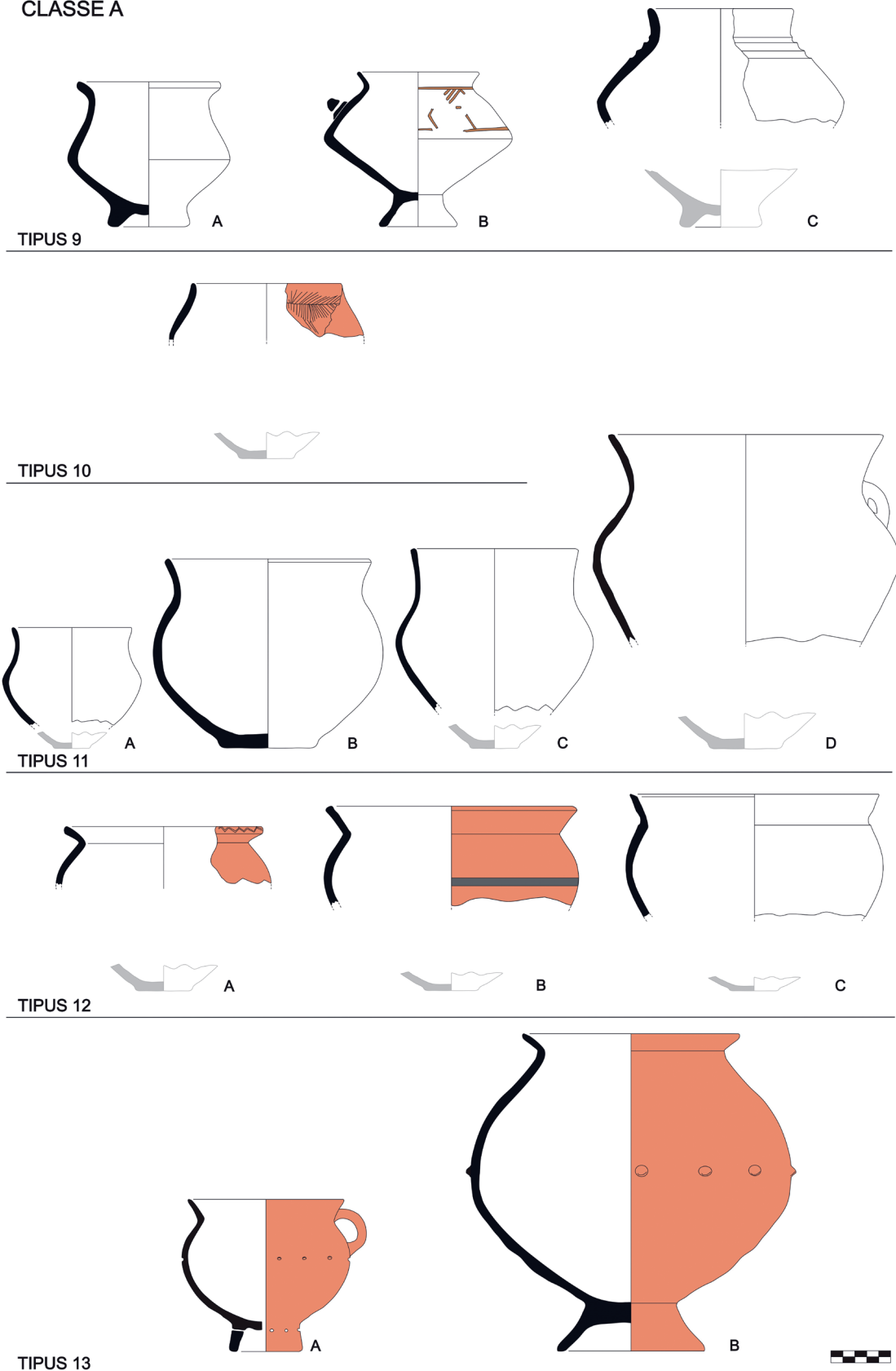

Figura 6. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic. Tipus 9 al 13.

B.- Vas mitjà amb vora exvasada i llavi arrodonit.

Presenta una nansa perforada i la base en forma de peu anular. Superfície amb engalba de color roig a l'exterior i molt perduda a l'interior.

Tipus 20.- Gran contenidor amb coll estrangulat. Vora desenvolupada i exvasada amb una aresta interior que marca un bisell acabat en un llavi arrodonit. La peça està coberta amb engalba rogenca a l'exterior.

Decoracions Classe A

Exclusives dels conjunts del Ferro Antic són l'excisió, el grafitat i la pintura. L'excisió és la tècnica menys representada. Es documenten per una banda, a Cabeço en un context de ceràmica a mà, tractant-se d'un xicotet fragment decorat amb un motiu a base de rectangles (Fig. 15). I per altra banda, al Mas de Boldó on la decoració excisa es combina amb impressions i acanaladures.

Les decoracions acanalades també estan presents, tot i que de forma minoritària i realitzades amb motius de bandes horitzontals paral·leles (Fig. 6, 9C; Fig. 8, 20), o amb traços oblics (Fig. 5, 5A i 5B) similars als que veiem per al conjunt del Bronze Final.

Igualment escasses són les decoracions pictòriques. Destaca el tipus 9B de la classe A d'En Balaguer que presenta una decoració amb pigment marró molt terrós. Es tracta d'una decoració geomètrica, emmarcada a l'interior d'un espai format a partir de dues línies horitzontals paral·leles (Fig. 6, 9B).

Els motius incisos els trobem només en tres peces d'en Balaguer 1. Dos exemplars amb decoració geomètrica de línies obliqües finament incises i contraposades que cobreixen tota la superfície del vas, tractada amb engalba roja (Fig. 5, 3A i 3B). L'altre és un vas de perfil tancat de petita mesura, en el que les fines línies incises tenen un traçat irregular (Fig. 6, 10). Les impressions les trobem en una peça d'En Balaguer 1 decorada a base de dues línies de punts realitzats amb un punxó de punta circular, una d'elles disposada sobre el centre de la peça, l'altra sobre l'arrencament de la base (Fig. 6, 13A). Aquests perforen la paret.

Altra tècnica decorativa documentada és el grafitat que a banda d'utilitzar-se per donar-li un acabat més acurat a les peces, també s'empra per a desenvolupar motius decoratius. En aquests casos el grafit s'utilitza com una pintura que s'aplica sobre la superfície de les peces, en general prèviament revestida amb engalba. Els motius són senzills amb una línia horitzontal grafitada sobre la

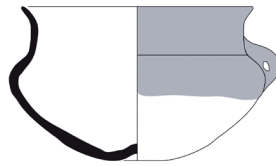
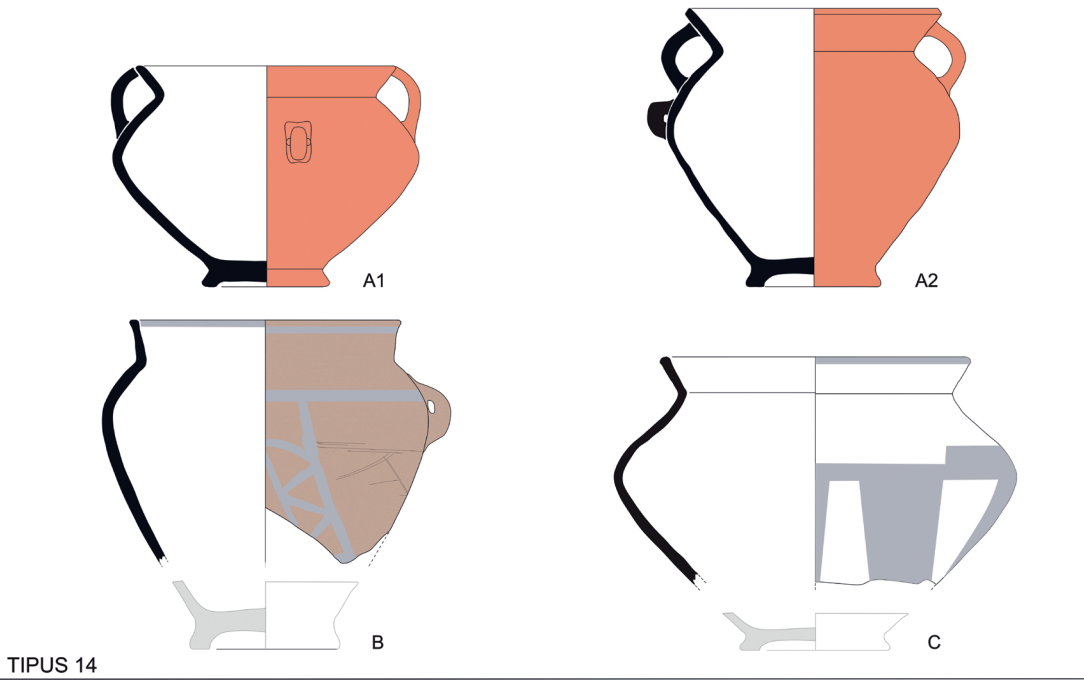
part més ampla del cos (Fig. 6, 12B), que es combina amb altres verticals (Fig. 7, 16A4) u obliqües (Fig. 7, 14B) i en un cas amb la superfície brunyida i decorada amb una franja grafitada a l'interior i una altra a l'exterior que arriba fins a la meitat del cos (Fig. 7, 15).

En el primer recipient s'observa una línia en ziga-zaga a la vora (Fig. 7, 16A4). Al cos veiem tres línies horitzontals: una a l'alçada del coll, un altra en la zona més ampla del cos i la tercera a la part inferior. L'espai entre aquestes línies es decora amb línies verticals paral·leles. En la segona, sobre l'engalba es dibuixen tres línies horitzontals grafitades, una a l'interior de la vora, una altra a l'exterior i la tercera a la part superior del cos, d'aquesta ixen bandes formades per dues línies obliqües paral·leles i una interior en ziga-zaga (Fig. 7, 14B). A la resta de la superfície no es conserva el grafitat però veiem unes línies incises que poden haver-se produït durant el procés de dibuix i que ens indiquen la continuïtat del motiu, amb una altra línia horitzontal per sota de la nansa de la que ixen altres línies obliqües.

Sobre la superfície exterior d'un alta peça (Fig. 7, 14C) s'observen restes de grafitat formant un dibuix geomètric. S'aprecia una línia horitzontal al llavi i una banda horitzontal en el diàmetre màxim del cos de la que ixen bandes amples paral·leles i verticals cap a la base. Destacant especialment el recipient del tipus 7B per la seua complexitat decorativa (Fig. 5, 7B): a l'exterior observem dues franges, la inferior està delimitada per dues bandes horitzontals, una situada per sobre de la nansa i altra en la zona d'unió entre el cos i la base, en aquesta franja es desenvolupen series de dues línies verticals paral·leles amb una línia central ondulada. A la franja superior, situada entre la banda de sobre la nansa i la vora es representa una línia en ziga-zaga amb cercles dibuixats al centre dels triangles que configura aquesta línia. Sobre la superfície interior, es defineixen tres franges horitzontals, a la central, que correspon amb la base, podria trobar-se un motiu en forma de creu, envoltat per un cercle, però està bastant erosionat. A la segona franja delimitada entre el cercle central i una banda paral·lela, trobem una sèrie de triangles pintats a l'interior amb una coloració més intensa. Finalment la tercera delimitada per dues bandes es completa amb series de tres línies verticals paral·leles.

També estan presents els aplics plàstics en una peça d'En Balaguer 1 que presenta al centre del cos, coincidint amb el diàmetre més ample, una línia feta per mamellons circulars molt menuts. A la vora trobem una sèrie d'orificis, a l'interior d'algun d'ells es conserva un fil de bronze (Fig. 6, 13B).

CLASSE A

TIPUS 15

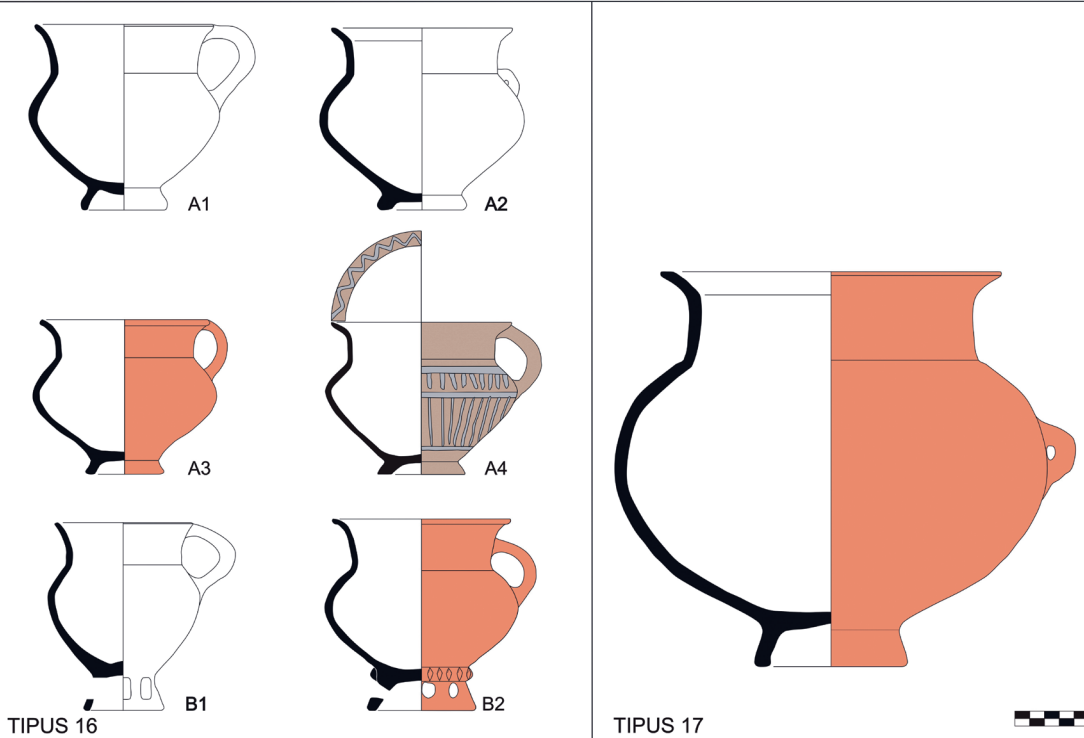

Figura 7. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic. Tipus 14 al 17.

CLASSE A

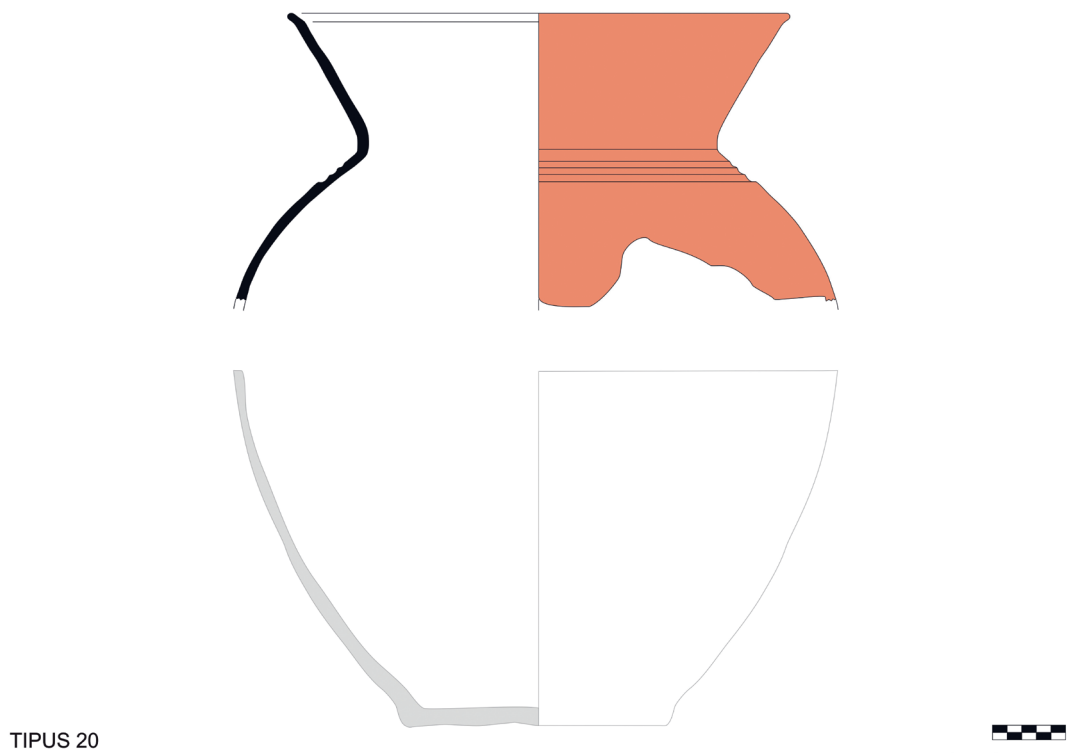
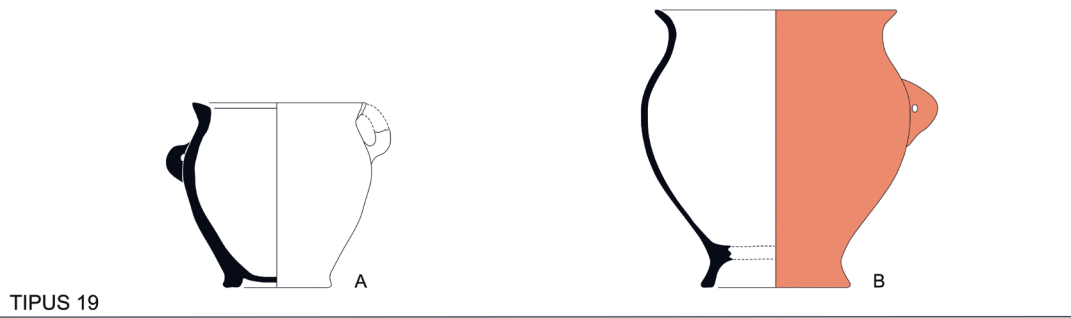

Figura 8. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic. Tipus 18 al 20.

Classe B (Fig. 9 a 15)

Tipus 1.- Vasos de petita o mitjana mesura de parets rectes i tendència profunda.

- A.- Es tracta del vas amb la superfície més grollera i senzilla, presenta la vora divergent, el llavi arrodonit i cos de perfil troncocònic.
- B.- Vas amb la vora exvasada, el llavi arrodonit i decorat, el cos té un perfil troncocònic, mentre que la base és plana.
- C.- Vas amb la vora lleugerament exvasada, el llavi bisellat i el cos semiesfèric, decorat. La base és cònca.

Tipus 2.- Bol de perfil simple semiesfèric i tendència plana, amb el llavi diferenciàt.

- A.- Bol de vora lleugerament entrant i llavi arrodonit.
- B.- Bol amb la vora recta, incorpora un bisell intern en el llavi.
- C.- Bol amb la vora exvasada, el llavi apuntat cap a l'exterior deixant un bisell intern marcat amb una aresta.

Tipus 3.- Recipient obert amb la vora diferenciada i relativament desenvolupada que està decorada amb incisions obliqües o impressions circulars. El tractament de la superfície és molt groller.

- A.- Vas amb la vora lleugerament exvasada, el llavi engrossit i el cos globular de tendència profunda.
- B.- Vas amb la vora lleugerament exvasada, el llavi arrodonit i cos de perfil semiesfèric de tendència plana.

Tipus 4.- Recipients profunds i de tendència oberta. Són formes de perfil entrant i base plana. Llavis arrodonits o bisellats de vegades decorats amb impressions.

- A.- Vas menut amb la vora lleugerament entrant, el llavi arrodonit i el cos de tendència profunda i base plana. Presenta l'arrencament d'un element de pressió aproximadament a l'equador del recipient
- B.- Vas mitjà amb la vora entrant, el llavi apuntat, amb aresta interior i cos de perfil profund.
- C.- Vas mitjà amb la vora entrant, el llavi arrodonit, amb aresta interior i cos de perfil profund, presenta impressions sobre el llavi.

Tipus 5.- Vasos carenats de xicoteta i mitjana mesura.

- A.- Vas menut de carena baixa i cos superior llarg que acaba en una vora lleugerament exvasada i un llavi apuntat. Presenta una nansa perforada que descansa sobre la carena. La base és plana.
- B.- Vas menut de carena baixa arrodonida i vora recta amb el llavi engrossit cap a l'exterior.

C.- Vas mitjà amb un perfil suau, la vora lleugerament exvasada amb el llavi arrodonit.

Tipus 6.- Gotets de perfil en S amb el cos globular.

- A.- Gotet de perfil obert, amb la vora exvasada, el llavi arrodonit i la base plana. Presenta una nansa perforada aplicada a la meitat del cos.
- B.- Gotet de perfil obert amb la vora exvasada i el llavi apuntat amb aresta exterior.
- C.- Gotet amb el coll marcat, la vora exvasada i el llavi apuntat. Presenta decoració sobre la part superior del cos.
- D.- Gotet amb el coll marcat, amb la vora exvasada i el llavi arrodonit, la base és plana.
- E.- Gotet amb el coll estrangulat, marcat amb una aresta interna, la vora exvasada i el llavi apuntat.
- F.- Gotet menut amb el coll estrangulat, la vora exvasada i el llavi apuntat. Presenta decoració a la part superior del cos.

Tipus 7.- Contenidors de cos globular menuts i mitjans, amb les bases planes o anellades.

- A.- Vasos de panxa molt globular acabada en una vora exvasada poc desenvolupada amb el llavi arrodonit. El vas A1, presenta xicotets mamellons circulars aplicats a la meitat del cos i decoració incisa sobre el llavi.
- B.- Vasos amb el coll curt estrangulat i marcat per un aresta interna, la vora exvasada i el llavi apuntat o arrodonit. El vas B1 presenta dues línies de xicotets mamellons circulars aplicats sobre el cos.

Tipus 8.- Contenidors de diferents dimensions amb un perfil ovoide amb coll recte i base plana. Amb presència ocasional d'anses de secció quadrada o de cinta. I amb diferents aplicacions sobre el cos o el coll.

- A.- Vasos de panxa elevada com un muscle poc marcat, amb la vora lleugerament exvasada i el llavi bisellat.
- B.- Vas amb un perfil globular, la vora lleugerament exvasada i el llavi arrodonit.
- C.- Vas amb un muscle molt marcat, coll recte acabat en un llavi engrossit o bisellat, amb xicotets mamellons aplicats en sèries de dos sobre la part superior del cos. El llavi està decorat amb línies incises.
- D.- Vas mitjans i grans amb el perfil ovalat, amb la vora diferenciada divergent, amb el llavi bisellat o arrodonit, que pot estar decorat amb impressions (D2) i coll lleugerament marcat. En el vas D1 trobem un cordó aplicat sobre el coll, mentre que en el D2, apareix sobre el terç superior del cos i a més a més presenta línies obliqües incises.

CLASSE B

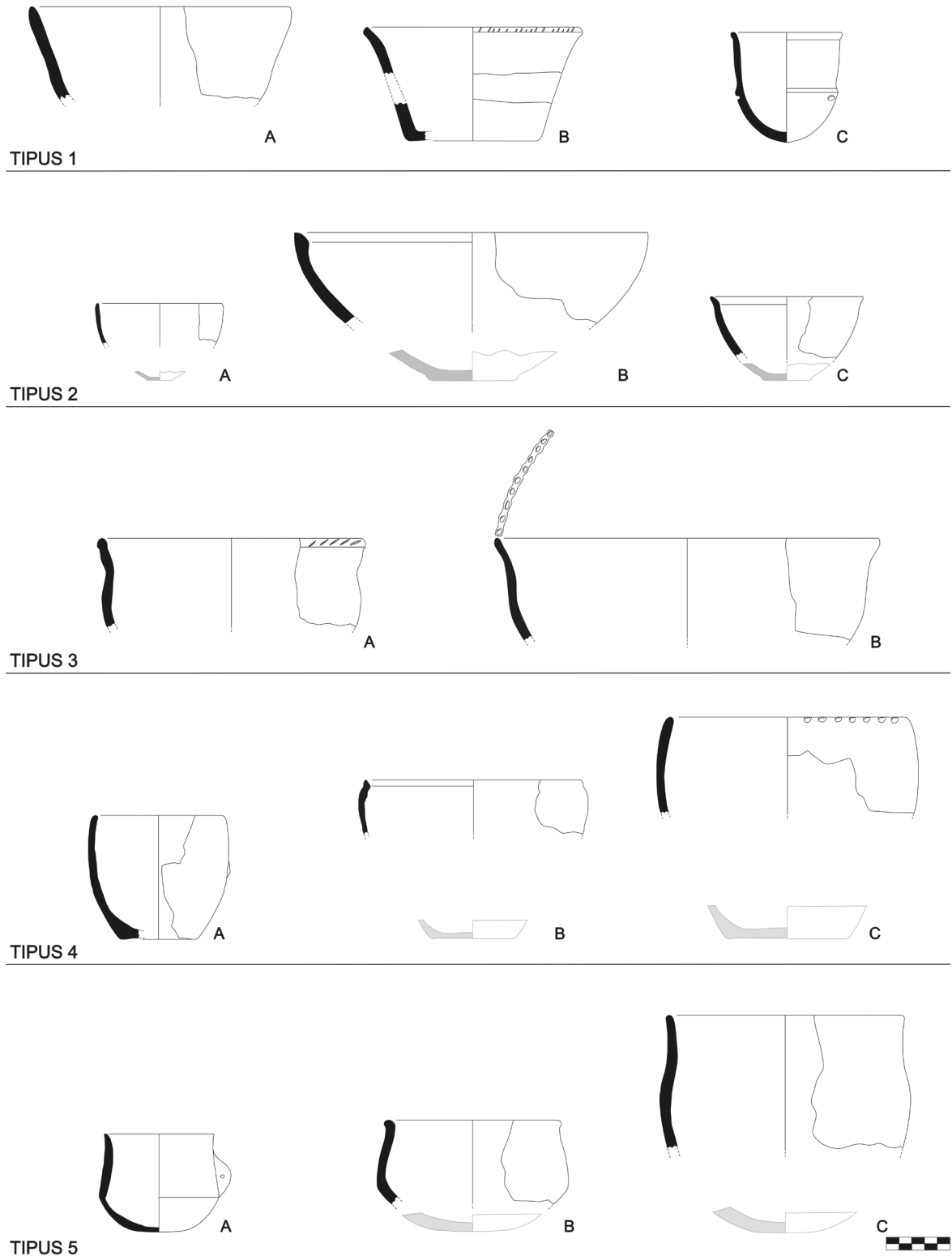

Figura 9. Taula tipològica de la Classe B del Ferro Antic. Tipus 1 al 5.

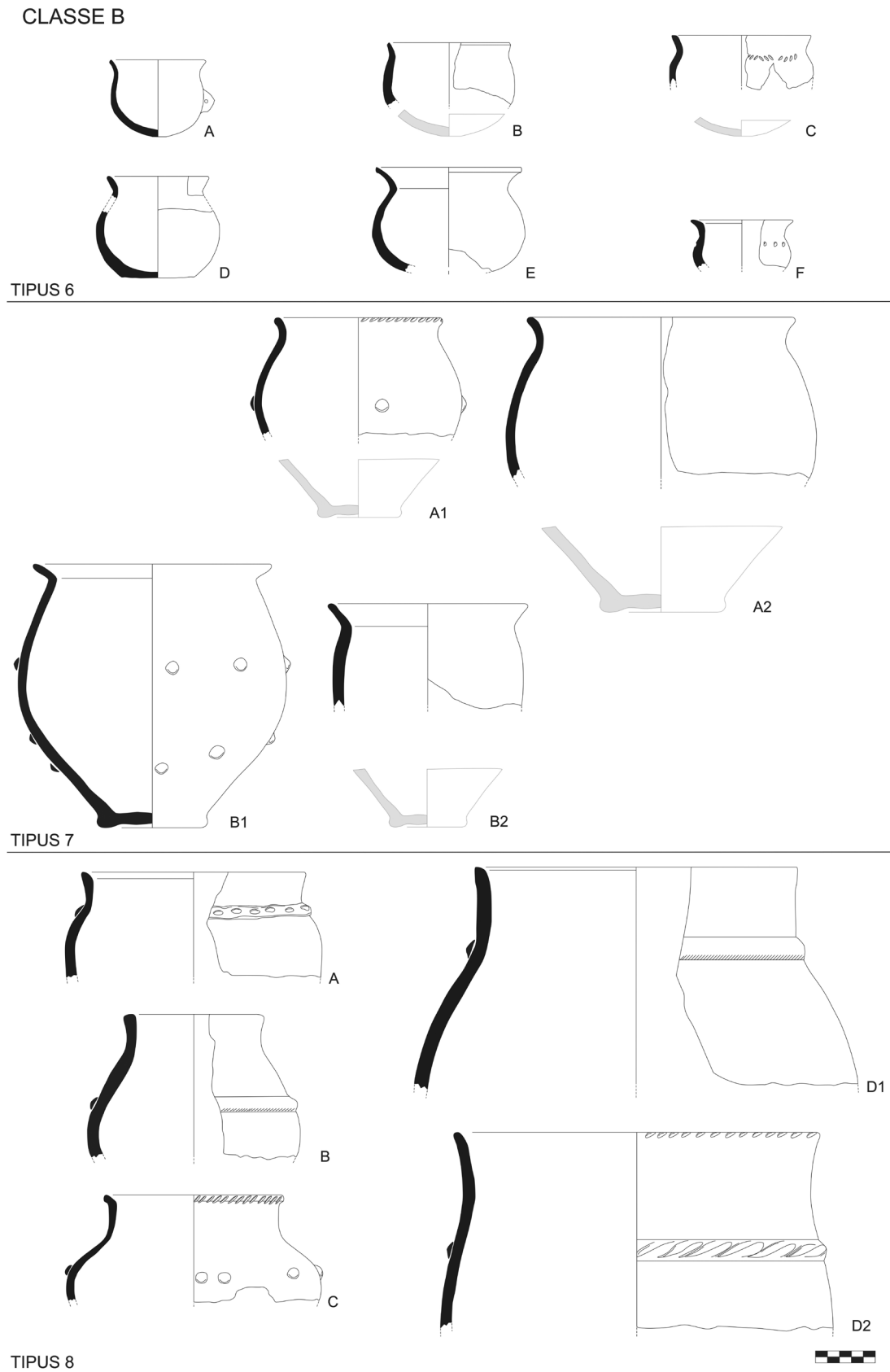

Figura 10. Taula tipològica de la Classe B del Ferro Antic. Tipus 6 al 8.

CLASSE B

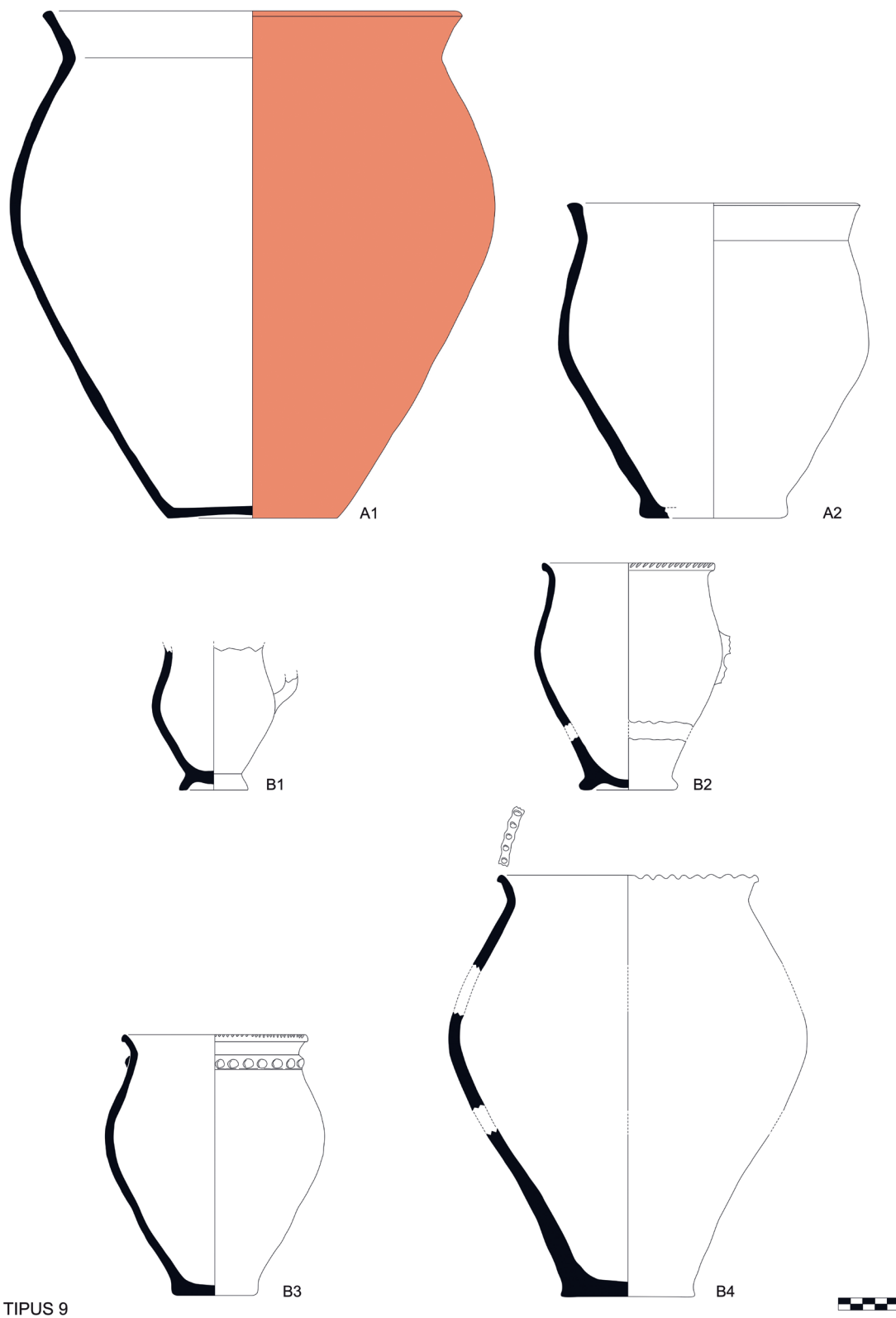

Figura 11. Taula tipològica de la Classe B del Ferro Antic. Tipus 9.

Tipus 9.- Contenedors de perfil ovoide amb la base plana. Presència ocasional de nanses de secció quadrada o de cinta.

- A.- Panxa molt marcada amb un diàmetre superior al de la boca i la vora exvasada poc desenvolupada i el llavi bisellat. Amb superfície ocasionalment engalbada.
- B.- Vasos de diferents dimensions amb la vora exvasada, llavi aplanat i cos ovoide que es va estretint fins rematar en una base anellada o plana.
- C.- Vas de grans dimensions amb la panxa molt marcada, la vora exvasada i el llavi arrodonit.

Tipus 10.- Contenedor de perfil el S amb la vora exvasada, el llavi arrodonit, el cos globular i base plana amb taló. Amb engalba marró a l'interior i exterior. Presenta aplicacions en forma de cordons i mamellons.

Tipus 11.- Vas de grans dimensions de coll troncocònic amb la vora curta exvasada i el llavi pla. La base del coll s'uneix a un cos de tendència el·líptica encara que suau que va estretint-se progressivament fins unir-se a una base plana sense taló lleugerament còncava. Conserva restes molt deteriorades d'engalba taronja a l'exterior.

Tipus 12.- Contenedors grans i mitjans de vora exvasada, coll cilíndric i panxa de tendència el·líptica que es va estretint fins a unir-se a una base plana amb o sense taló.

- A.- Vas de vora exvasada i llavi pla, coll lleugerament exvasat marcat per arestes a l'exterior i cos globular amb muscle alt. La base és plana.
- B.- Vas de vora recta lleugerament exvasada i llavi bisellat, amb aresta interior. Muscle de tendència molt el·líptica marcat per una aresta exterior. Cos troncocònic acabat en una base plana amb taló molt marcat.
- C.- Vas de vora lleugerament exvasada amb el llavi pla marcat per una acanaladura interior. Muscle baix i poc marcat. Presenta dues anses de cinta verticals que descansen sobre la base de la vora i l'arrencament del cos. La base és plana amb taló. A la part superior del cos trobem uns cercles aplicats.
- D.- Vas de grans dimensions, de factura irregular. Presenta una vora lleugerament exvasada amb el llavi pla. Panxa de tendència el·líptica, encara que suau, que va estretint-se fins a unir-se a una base plana amb taló. Presenta dues nanses de cinta verticals de secció trapezoïdal que reposen sobre la base de la vora i l'arrencament del cos. Sota el coll trobem un cordó horitzontal decorat amb impressions circulars.

Tipus 13.- Recipients menuts i mitjans de panxa marcada amb certa tendència bitroncocònica i vora desenvolupada.

- A.- Vas de tendència ovoide amb el perfil el·líptic però molt suau, amb coll estrangulat, vora molt exvasada acabada en un llavi arrodonit decorat amb incisions obliqües. Presenta una nansa de cinta vertical que arrenca de la zona alta del coll i descansa sobre la base de la panxa. La base és plana amb taló poc marcat. A més a més trobem un cordó horitzontal aplicat al coll, decorat amb impressions obliqües.
- B.- Vas de tendència bitroncocònica amb coll curt, vora exvasada de perfil còncav i llavi aplanat decorat amb impressions circulars. Base amb taló molt desenvolupat.

Tipus 14.- Vas de grans dimensions amb factura irregular, de vora entrant i llavi bisellat. La base de la vora s'uneix a una el·lipse horitzontal que correspon al diàmetre màxim de la panxa. El cos inferior va estretint-se progressivament fins unir-se a una base plana amb taló marcat.

Tipus 15.- Contenedor de cos globular mitjà o gran, amb la base plana amb taló indicat o sense ell.

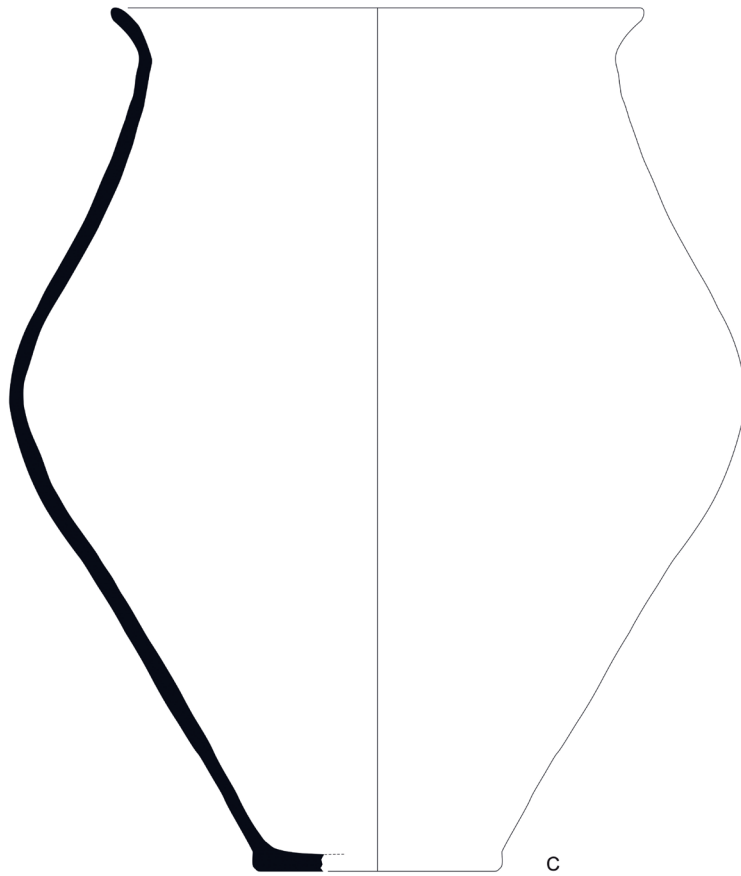
- A.- Vas amb una estructura oberta, els perfils van des de sinuosos fins als que es diferencien de la vora exvasada poc desenvolupada que en ocasions incorpora una aresta. De vegades decorades amb cordons impresos, en un cas vertical.
- B.- Vas de coll llarg amb la vora exvasada i el llavi recte engrossit o bisellat. El cos ovoide i la base plana amb taló. En ocasions superfícies amb cordons horitzontals decorats amb impressions circulars o ovalades, que també poden aparèixer sobre el llavi.
- C.- Vas de grans dimensions, presenta la vora molt desenvolupada, lleugerament exvasada i el llavi arrodonit, el coll marcat i el cos de tendència ovoide. Al cos trobem cordons aplicats en diferents direccions, llisos o amb impressions.

Decoracions Classe B

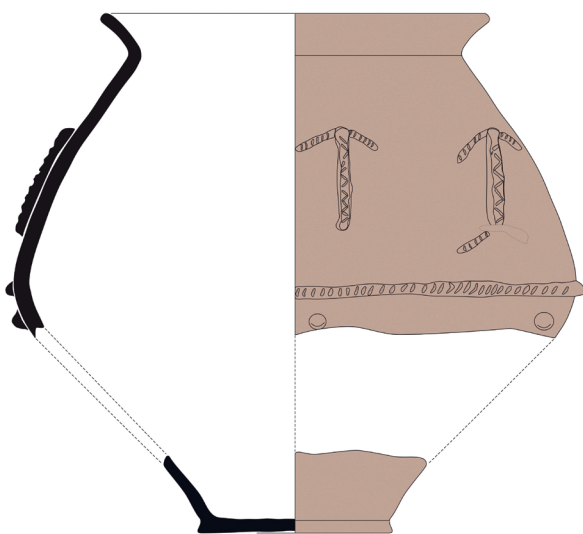
Els recipients de la Classe B no solen estar decorats. Les superfícies presenten un allisat més o menys groller amb algunes excepcions. Alguns d'aquests vasos, dedicats a l'emmagatzematge o la cuina, presenten un recobriment d'engalba rogenca, taronja o marró.

Les decoracions més comunes són les que es desenvolupen sobre el llavi, generalment incisi-

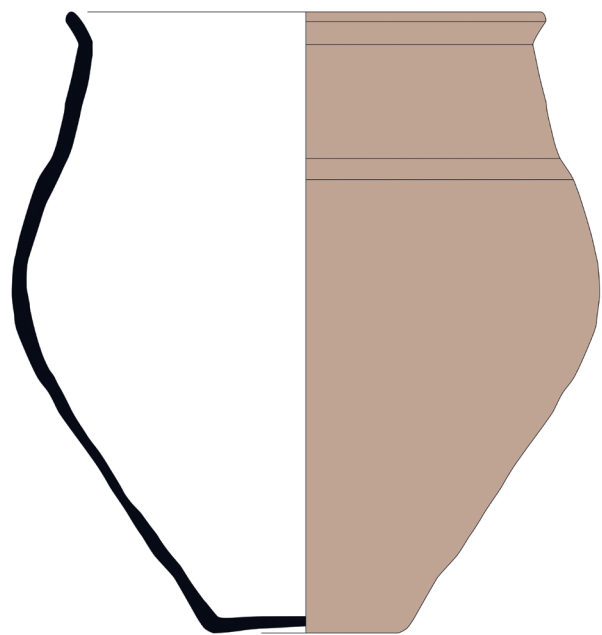
CLASSE B

TIPUS 9

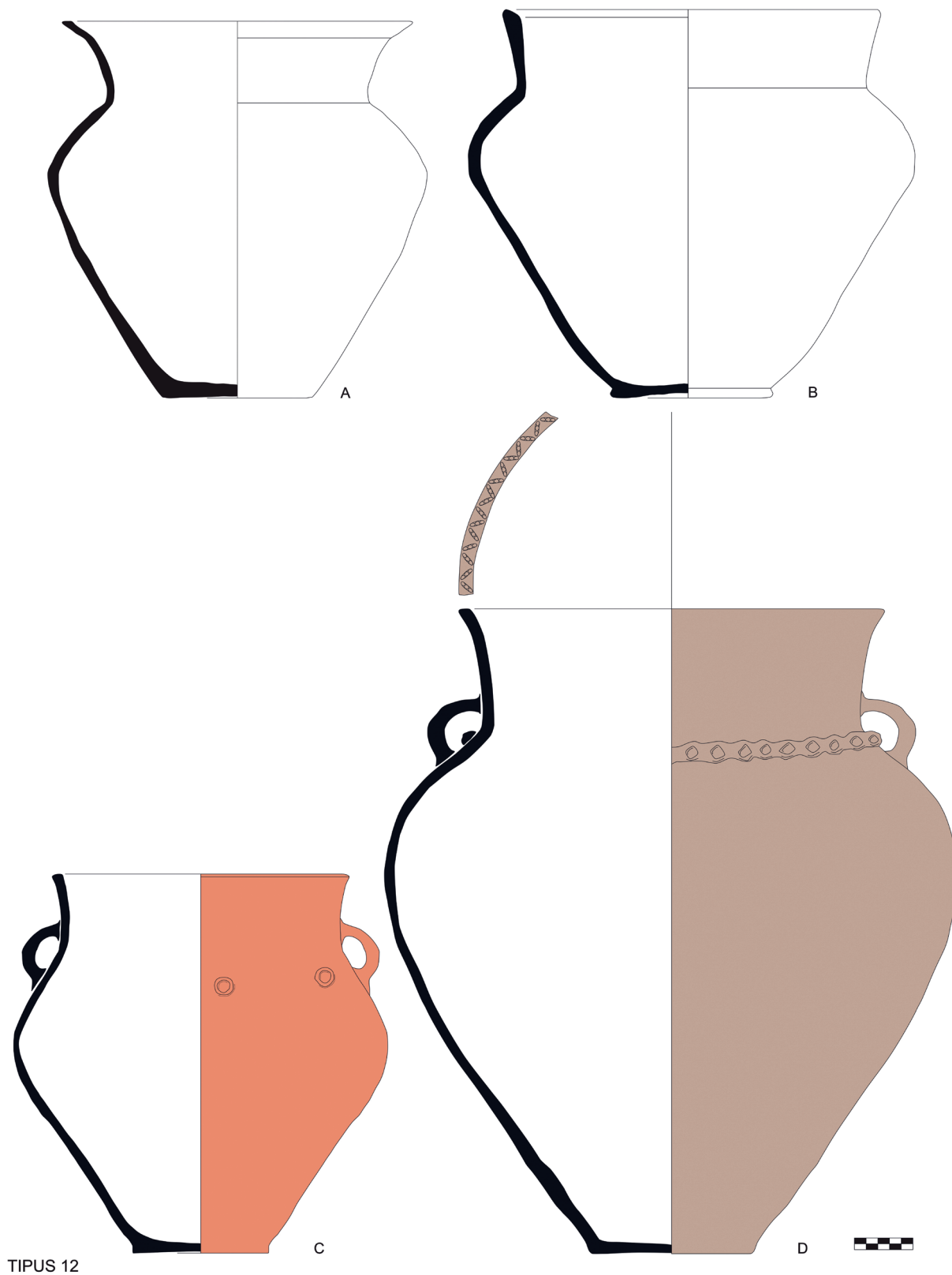
TIPUS 10

TIPUS 11

Figura 12. Taula tipològica de la Classe B del Ferro Antic. Tipus 9 al 11.

CLASSE B

TIPUS 12

Figura 13. Taula tipològica de la Classe B del Ferro Antic. Tipus 12.

ons en variades combinacions i traçat oblic, poden aparèixer en sèries de tres que van alternant la inclinació formant un ziga-zaga (Fig. 13, 12D), o més simples en series corregudes (Fig. 9, 1B). També són molt freqüents les impressions, generalment circulars i realitzades amb diferents instruments, motiu pel qual no sempre presenten la mateixa mesura (Fig. 9, 3B i 4C). A més a més de trobar-se sobre el llavi, també les veiem sota el coll (Fig. 10, 6C i 6F) o en el cos, amb petits cercles impresos i molt distanciat (Fig. 9, 1C).

Les aplicacions plàstiques de cordons i xicotets mamellons també solen estar presents en aquests recipients. Els cordons es localitzen generalment al coll (Fig. 13, 12D) i presenten gran varietat d'acabats: llisos (Fig. 10, 8B y 8D1), impresos (Fig. 10, 8A i 8D2; Fig. 11 9B3; Fig. 13, 12D) o incisos (Fig. 12,10; Fig. 14, 13A). Si bé hi ha recipients de gran mesura que presenten decoracions més complexes que ocupen tota la superfície del vas. Es realitzen combinant en diferent ordre i direcció series de cordons (Fig. 15, 15B i 15C). Destaca la decoració del tipus 10 en la que veiem en la part superior cordons amb incisions lineals conformant una decoració geomètrica complexa, formada per un cordó horitzontal aplicat en el centre de la panxa, sobre el qual s'han disposat una sèrie de cordons verticals paral·lels, dels que surten dos xicotets cordons oblics en la part inferior i altres dos en la part superior. Per baix del cordó horitzontal s'aplica una línia formada per xicotets mamellons cònics.

Els aplics plàstics són principalment sèries de xicotets mamellons circulars repartits pel cos (Fig. 10, 7A1 i 7B1), per parelles (Fig. 10, 8C), o sèries de huit botons amb impressions circulars, disposades formant una línia horitzontal localitzada a la zona on s'uneixen la vora i la panxa (Fig. 13, 12C).

TAULA FERRO ANTIC – INICI IBÈRIC ANTIC

Classe A (Fig. 16 a 20)

Tipus 1.- Vas de coll cilíndric amb la vora exvasada i el llavi pla, marcat en ocasions per dos arestes. La base del coll s'uneix a una el·lipse horitzontal que correspon al diàmetre màxim de la panxa. El cos inferior va estretint-se de forma progressiva fins unir-se a un peu anellat alt. Sobre el muscle i a l'inici del coll solen tenir dues anses menudes o aplics perforats de secció rectangular, troncocònica o quadrada. En general presenten un tractament cuidat de les superfícies a base de brunyits i/o engalbes rogenques.

A.- Vas amb la panxa el·líptica molt marcada i diàmetre màxim de la panxa localitzat aproximadament a mitjana alçada, coll recte, vora exvasada, llavi pla o arrodonit i base anellada.

B.- Vas amb una vora menys exvasada que les anteriors, algunes vegades sense arestes interiors, el llavi bisellat o arrodonit i la panxa més suau, en alguns casos baixa. El tipus B2 es caracteritza per un peu enfonsat típic de la ceràmica a torn ibèrica. S'aprecia clarament la utilització de la torneta.

C.- Vas amb la panxa i el cos inferior amb tendència més globular que les anteriors. El coll recte, la vora exvasada amb aresta interior i el llavi pla, la base és de peu anellat alt.

Tipus 2.- Vas de coll troncocònic amb la vora exvasada i el llavi pla i apuntat, marcat per dues arestes. La base del coll s'uneix a una el·lipse horitzontal que correspon al diàmetre màxim de la panxa. El cos inferior va estretint-se progressivament fins unir-se a un peu anellat alt. Sobre el muscle i a l'inici del coll solen portar dues nanses menudes. Tractament acurat de la superfície generalment brunyida i/o amb engalbes ocres o rogenques.

A.- Vas amb la vora curta molt exvasada i el llavi pla o apuntat. Muscle molt pronunciat, marcat per arestes a l'interior i a l'exterior. Base de peu anellat alt. En algunes peces trobem dues nanses perforades a la zona d'unió entre el cos i el coll.

B.- Vas amb la vora més desenvolupada i menys exvasada, amb el llavi apuntat, el coll lleugerament entrant, el perfil és més suau que els anteriors. La base és de peu anellat alt. Trobem dues nanses perforades a la zona d'unió entre el cos i el coll.

Tipus 3.- Vas de coll troncocònic invertit amb la vora exvasada amb el llavi apuntat o arrodonit i una aresta interna en la zona s'inicia el coll. La panxa, de perfil el·líptic conforma el diàmetre màxim del vas, mentre que el cos inferior es va tancant progressivament fins unir-se amb el peu, generalment anular. Superfície brunyida, de vegades amb engalba rogenca.

A.- Peça amb la vora llarga i llavi pla, coll cilíndric i cos globular. Sobre el muscle i a l'inici del coll porta dues nanses perforades. Sobre la superfície interior trobem restes d'engalba de color rogenca.

B.- Vas amb la vora curta i exvasada marcada per un bisell interior, el llavi és apuntat, coll troncocònic i cos el·líptic horitzontal, la base és anular. Trobem un cordó horitzontal apli-

CLASSE B

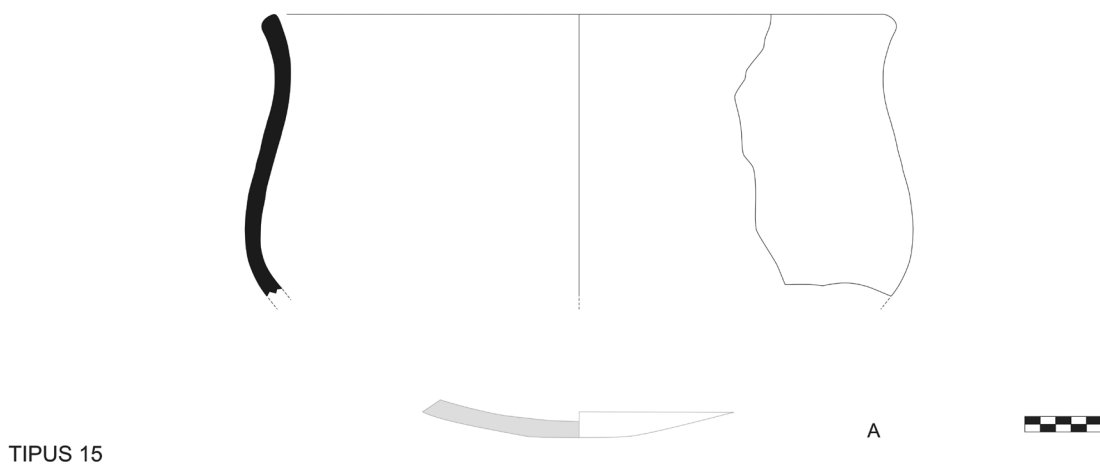
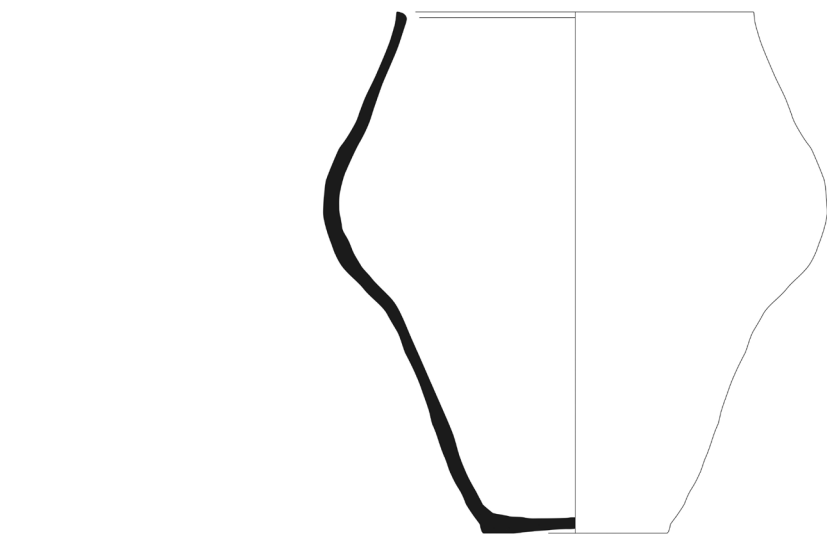
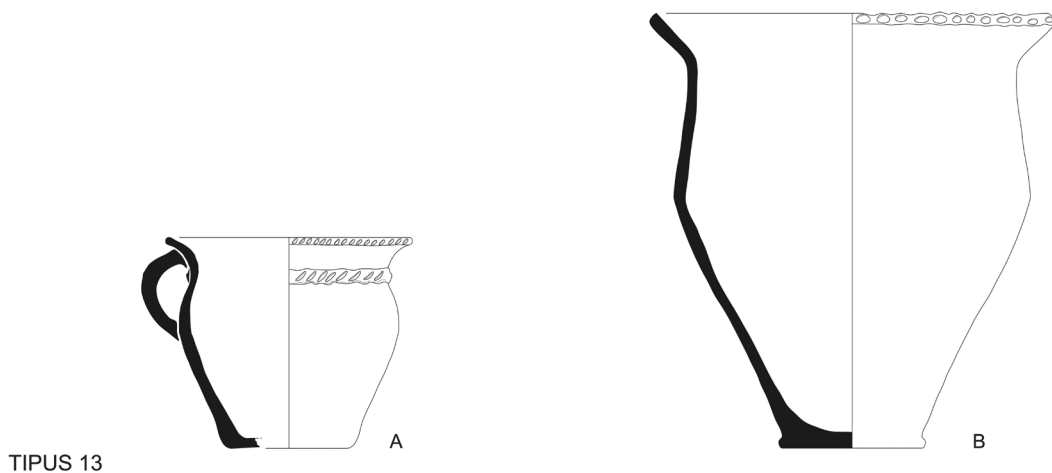
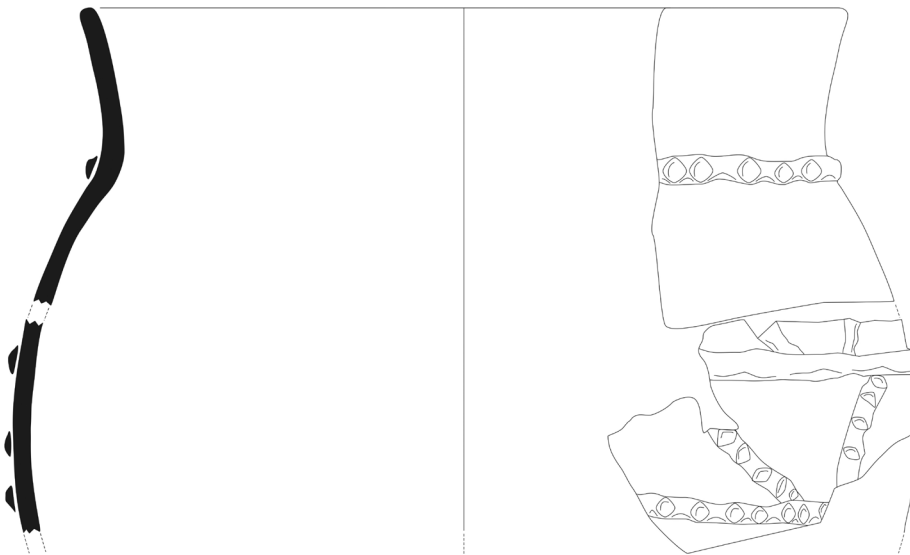
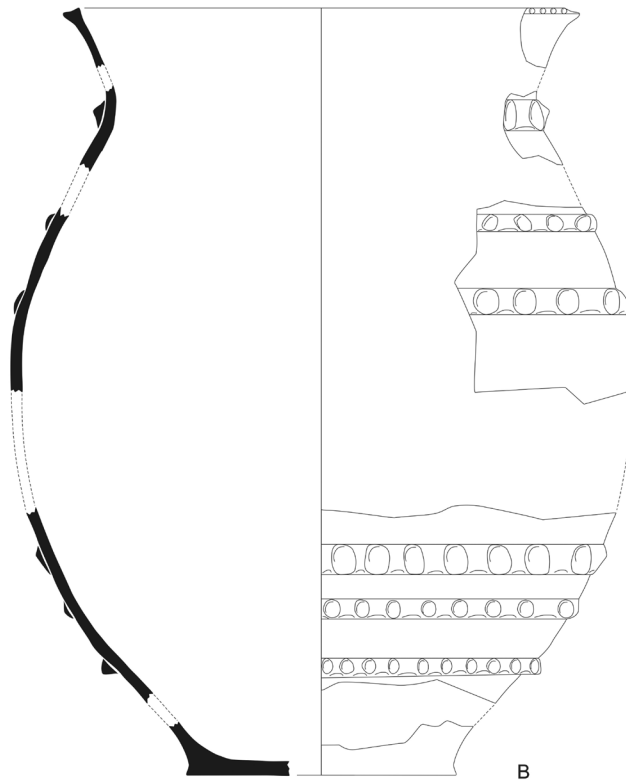

Figura 14. Taula tipològica de la Classe B del Ferro Antic. Tipus 13 al 15.

CLASSE B

TIPUS 15

DECORACIONS

Figura 15. Taula tipològica de la Classe B del Ferro Antic. Tipus 15. Decoració excisa.

cat sobre el coll, decorat amb impressions obliqües.

Tipus 4.- Vas de llarga vora exvasada i llavi apuntat, arrodonit i bisellat que dóna pas a una panxa el·líptica horitzontal unida a un peu anellat elevat. Sobre la unió de la vora i la panxa generalment descansen dues nanses menudes perforades. La superfície està brunyida, de vegades amb engalbes de color rogenca.

- A.- Vas amb la vora llarga exvasada amb el llavi arrodonit o lleugerament marcat a l'exterior, cos el·líptic i peu anular molt alt. La superfície pot estar coberta per engalba rogenca.
- B.- Vas amb al vora llarga exvasada, el llavi pla o apuntat, coll exvasat que pot estar marcat per una aresta interna, el cos el·líptic o en angle carenat i amb una relació entre el diàmetre de la panxa/boca més equilibrada que l'anterior. La base és de peu anellat alt. La superfície pot estar coberta per engalba rogenca.
- C.- Vas llavi exvasat, amb al vora llarga exvasada, el llavi arrodonit, coll exvasat marcat per una aresta interna, el cos globular. La superfície pot estar coberta per engalba rogenca.
- D.- Peça amb la vora curta exvasada, el llavi arrodonit, el coll estrangulat, exvasat i el cos bitroncocònic. Presenta dues nanses perforades localitzades sobre l'arrencament del cos. La superfície està coberta per engalba rogenca.

Tipus 5.- Vas obert de grans dimensions, vora exvasada i llavi pla amb arestes internes que bisellen la corba del coll, que gairebé no es diferencia del cos. Panxa molt marcada (recorda als extrems d'una el·lipse) que va estretint-se fins arribar al punt d'unió amb la base, tractant-se d'un fals peu anellat. Porta dues nanses massisses de secció quadrada i amb una perforació aplicades sobre el cos. La superfície està brunyida i presenta engalba rogenca a l'exterior.

Tipus 6.- Vas de grans dimensions amb una llarga vora exvasada. El llavi presenta una motllura a l'interior que podria haver-se utilitzat per encaixar una tapadora. També presenta una acanaladura interior molt pròxima a la unió amb la panxa. La vora s'uneix a una panxa molt marcada, diríem que carenada, que presenta una decoració a base de botons menuts aplicats disposats un rere l'altre. No es documenta la base. La superfície està brunyida i conserva restes d'engalba rogenca a l'exterior.

Tipus 7.- Vas de perfil senzill en forma de cilindre. Vora recta i llavi apuntat amb una motllura a la part interna. Cos cilíndric prou allargat que es va ampliant poc a poc fins arribar a una base plana

que coincideix amb el diàmetre màxim de la peça. De la part superior del llavi arranxa una nansa de cinta menuda horitzontal de secció quadrangular (probablement tindria dos però només conservem una d'elles). La part posterior de la base presenta quatre aplics plàstics de secció rectangular que s'uneixen formant una creu que suportaria el pes de la peça. Presenta engalba rogenca a l'interior i a l'exterior.

Tipus 8.- Tapadores

- A.- Tapadora amb un perfil aplanat amb la vora bisellada a l'exterior. Amb nansa central marcada per una acanaladura.
- B.- Tapadora amb un perfil senzill més o menys aplanat amb decoració acanalada complexa.

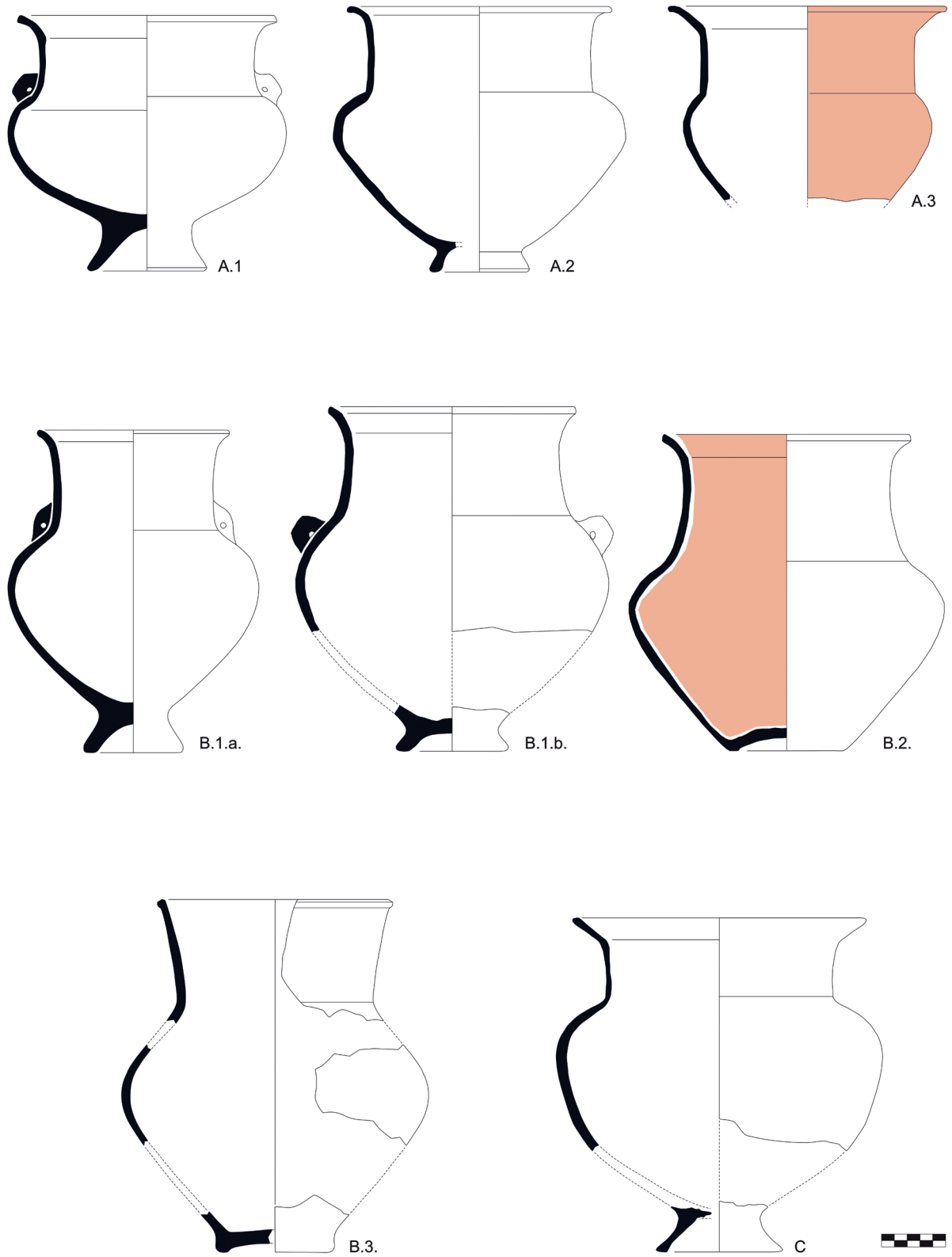
Tipus 9.- Recipients de reduïdes dimensions amb vora divergent i llavi arrodonit. La base del coll s'uneix a una el·lipse horitzontal que correspon al diàmetre màxim de la panxa. Sobre la panxa poden portar una nansa menuda i la base generalment és elevada.

- A.- Vas amb la vora exvasada marcada per una aresta interior, llavi arrodonit, coll recte; cos el·líptic i base umbilicada.
- B.- Vas amb la vora exvasada i el llavi arrodonit, el coll troncocònic invertit (trobem similituds amb el Tipus 2 dels vasos cineraris), cos el·líptics marcats per una aresta a l'exterior i/o a l'interior i base anellada o plana; sense taló.
- C.- Vas amb la vora exvasada, el llavi arrodonit o apuntat, coll troncocònic i cos el·líptic però de perfil molt suau. Base de peu anellat.

Tipus 10- Vasos de perfil en S amb vora diferenciada, exvasada, amb el llavi engrossit, subtriangular o apuntat i coll estrangulat; de vegades marcat per un bisell a l'interior.

- A.- Vas amb la vora curta exvasada amb dos arestes internes, llavi engrossit, subtriangular o apuntat, coll recte marcat per dues arestes, panxa globular i alta que va estretint-se fins a la base plana o còncava. Amb una nansa de cinta que uneix el llavi, amb la panxa. Presenta un tractament de la superfície brunyit. En el cas de la peça A2 trobem restes d'engalba o pintura rogenca sobre la superfície interior de la vora i del coll.
- B.- Vas de reduïdes dimensions; de vora exvasada i llavi apuntat amb aresta interna a l'alçada del coll. Panxa marcada per una carena suau. Possiblement realitzada a torneta.
- C.- Vas amb la vora molt curta exvasada, el llavi arrodonit, la panxa globular i un fals peu umbilicat. Porta una nansa vertical de secció quadrada.

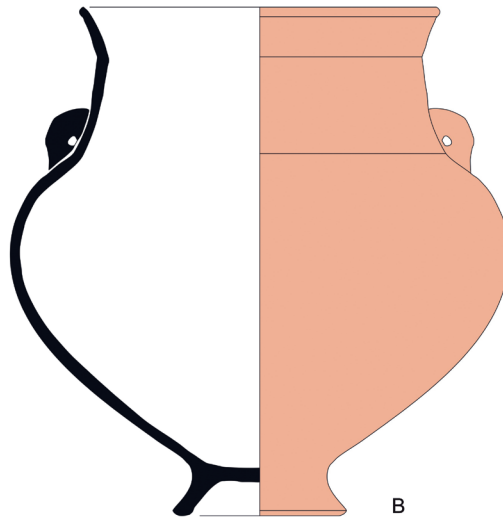
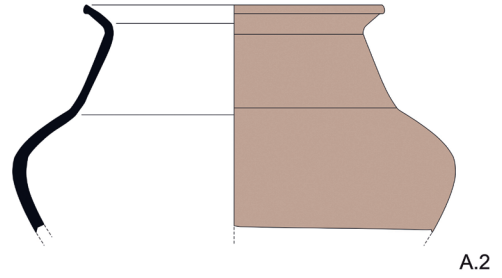
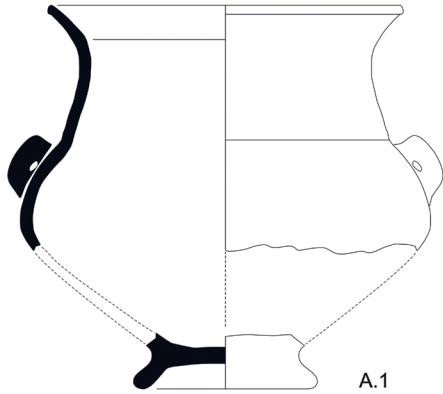
CLASSE A

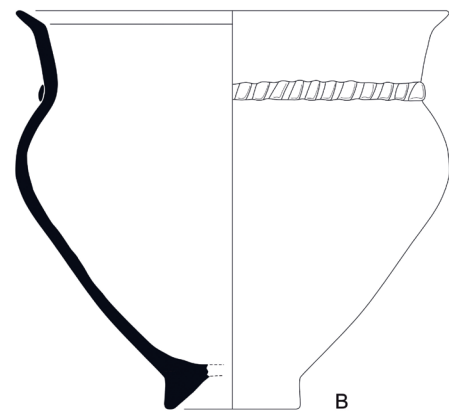
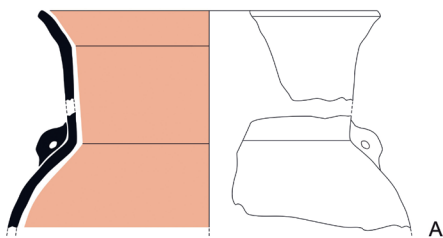
TIPUS 1

Figura 16. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic-Ibèric Antic. Tipus 1.

CLASSE A

TIPUS 2

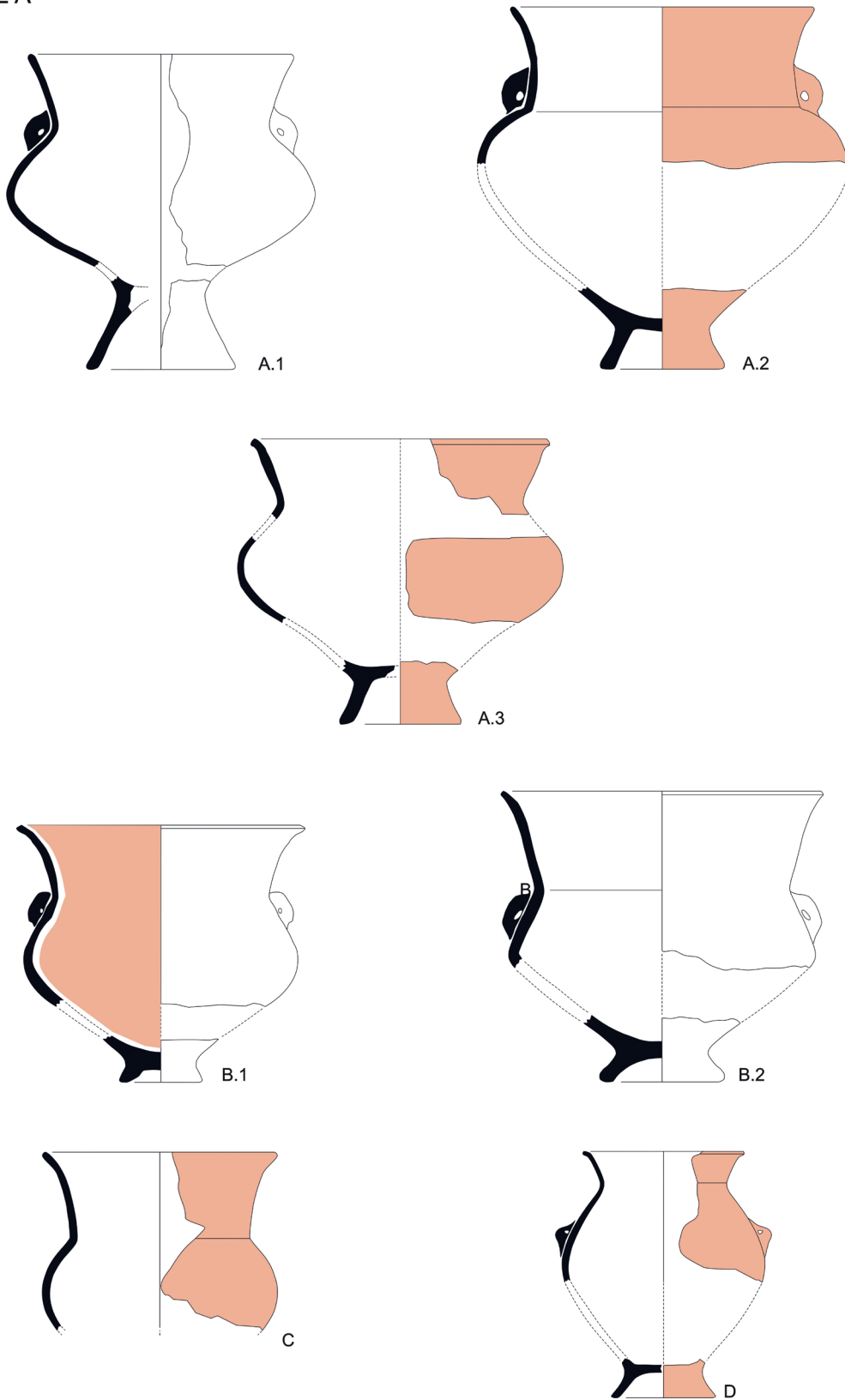

TIPUS 3

Figura 17. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic-Ibèric Antic. Tipus 2 i 3.

CLASSE A

TIPUS 4

Figura 18. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic-Ibèric Antic. Tipus 4.

Tipus 11.- Vasos de perfil en S de vora sense diferenciar, generalment exvasada, el llavi pot ser apuntat, arrodonit o pla. El cos és més o menys el·líptica i la base de peus anulars.

- A.- Peça de reduïdes dimensions, de factura fina amb la pasta farinosa, vora exvasada, llavi arrodonit, panxa el·líptica de diàmetre superior al de la boca. Possiblement fet a torneta. Sobre la superfície de la peça A2 trobem engalba de color ocre.
- B.- Peça menuda de vora curta exvasada, llavi arrodonit i panxa el·líptica. La peça B1 presenta un mamelló circular aplicat sobre la part superior del cos, mentre que la B2 té una nansa perforada. Sobre la superfície trobem engalba de color ocre.
- C.- Vas de vora llarga lleugerament exvasada, llavi pla, coll cilíndric i panxa formant una el·lipse però molt suau. La base de peu anular.

Tipus 12.- Recipients de reduïdes dimensions i perfil obert. Conserva restes d'engalba de color rogenc.

- A.- Vaset de perfil obert, coll llarg i vora exvasada i llavi apuntat, la vora s'uneix a una panxa semiesfèrica i amb una aresta l'interior.
- B.- Bol de perfil senzill amb la vora no diferenciada i el llavi arrodonit.
- C.- Vas de perfil troncocònic amb vora recta i llavi arrodonit, base plana amb taló molt desenvolupat. La superfície està brunyida.
- D.- Peça mitjana, amb vora exvasada diferenciada del cos semiesfèric per una aresta interior, el llavi és apuntat. Presenta una nansa perforada en la zona on s'uneixen la vora i el cos.

Classe B (Fig. 21)

Tipus 1.- Recipients de perfil en S, amb la vora exvasada, el llavi arrodonit, bisellat, pla o apuntat i el cos ovoide. Base plana amb taló marcat.

- A.- Vas menut amb la vora curta i; el llavi bisellat i; coll curt el cos ovoide. Base plana amb taló marcat. Trobem un cordó horitzontal aplicat sobre el coll, decorat amb impressions obliqües.
- B.- Vas de grans dimensions, amb vora llarga divergent i el llavi pla, coll exvasat, cos ovoide i base plana. Trobem un cordó horitzontal aplicat sobre el coll, decorat amb impressions obliqües.
- C.- Vas de grans dimensions amb la vora llarga, lleugerament exvasada, el llavi apuntat, el cos ovoide i la base plana amb taló marcat. Trobem un cordó horitzontal aplicat sobre el

coll, decorat amb impressions circulars. Sobre la vora també apareixen impressions.

Tipus 2.- Tapadores de variada morfologia.

- A.- Tapadora de perfil aplanat amb vora sense diferenciar i llavi arrodonit.
- B.- Tapadora de perfil senzill còncav amb dos orificis de suspensió.
- C.- Tapadora de perfil senzill amb pom de premsió central, perforat o no perforat. També presenta orificis de suspensió.
- D.- Tapadora de perfil senzill amb pom de premsió central i decoració.

Decoracions

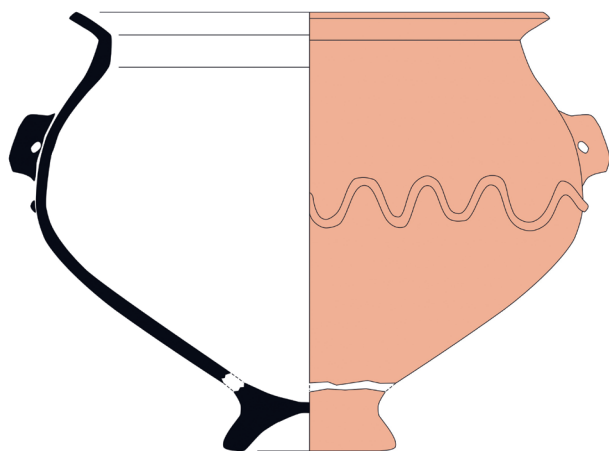
Les ceràmiques decorades són minoritàries en la Necròpolis. Generalment las superfícies estan recobertes d'engalba roja, marró, ocre o taronja i només unes poques incorporen decoració. Les tècniques utilitzades són les aplicacions plàstiques, les incisions i la pintura. Les aplicacions plàstiques són fonamentalment cordons que trobem al voltant del coll tant a la Classe A (Fig. 17, 3B) com a la Classe B (Fig. 21, 1); també trobem motius més elaborats com per exemple una peça que presenta un cordó estret, llis, que desenvolupa un motiu en ziga-zaga (Fig. 19, 5). A més a més de dues tapadores de la Classe A amb decoració a base de meandres curvilinis (Fig. 19, 8B) i altra de la Classe B amb un cordó llis que creua la seua superfície (Fig. 21, 2D). Només una de les peces presenta una sèrie de xicotets mamellons quadrats a l'alçada de la carena (Fig. 19, 6). Un xicotet vaset presenta decoració geomètrica de bandes obliqües que alternen l'orientació. (Fig. 20, 9B.3), molt similar al que trobem en dos vasos d'En Balaguer 1 (Fig. 5, 3).

Classe C (Fig. 22)

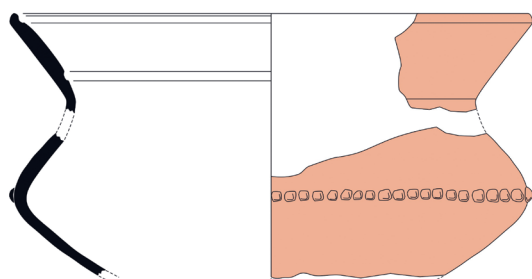
Cal fer referència especial d'un conjunt de recipients que estan realitzats a torn però que també formen part de conjunt de ceràmiques del Ferro Antic/Ibèric Antic. Es tracta de tenalles *pithoides* entre les que diferenciem dos grups: aquelles peces que imiten formes fenícies amb una cronologia entre la primera meitat del segle VI ane i les produccions pròpies de l'Ibèric Antic, semblants a les urnes de la Necròpolis de la Solivella (Fletcher, 1956) que daten de la segona meitat del segle VI ANE (Castro, Micó, 1995).

Respecte a les característiques tècniques d'aquestes peces, són de cocció oxidant i presenten una pasta homogènia que associem a una procedència local: de color beix, amb abundants partícules fines brillants i escassa presència de

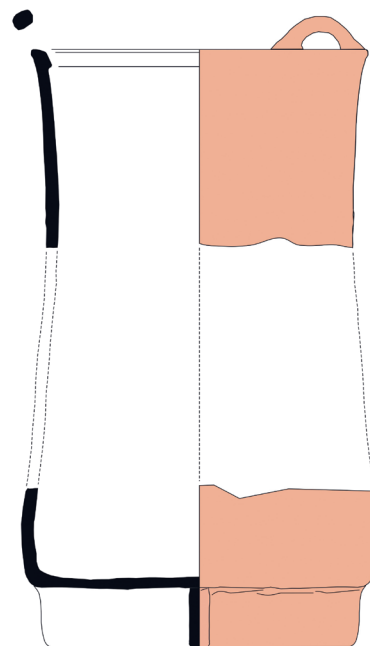
CLASSE A

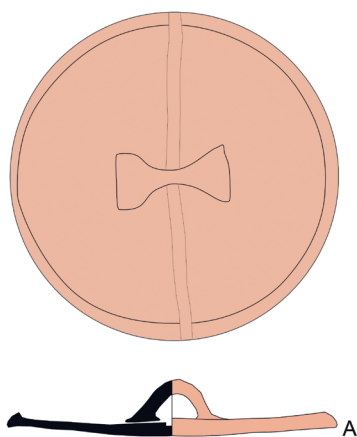
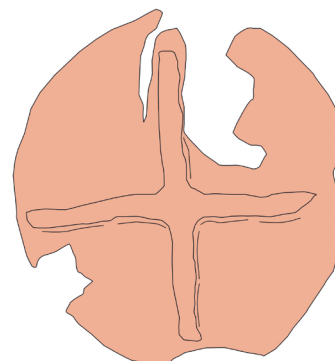
TIPUS 5

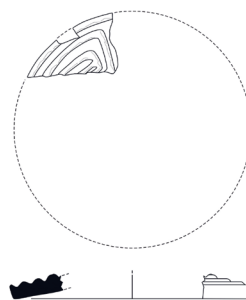
TIPUS 6

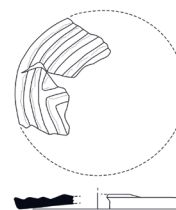
TIPUS 7

TIPUS 8

B.1

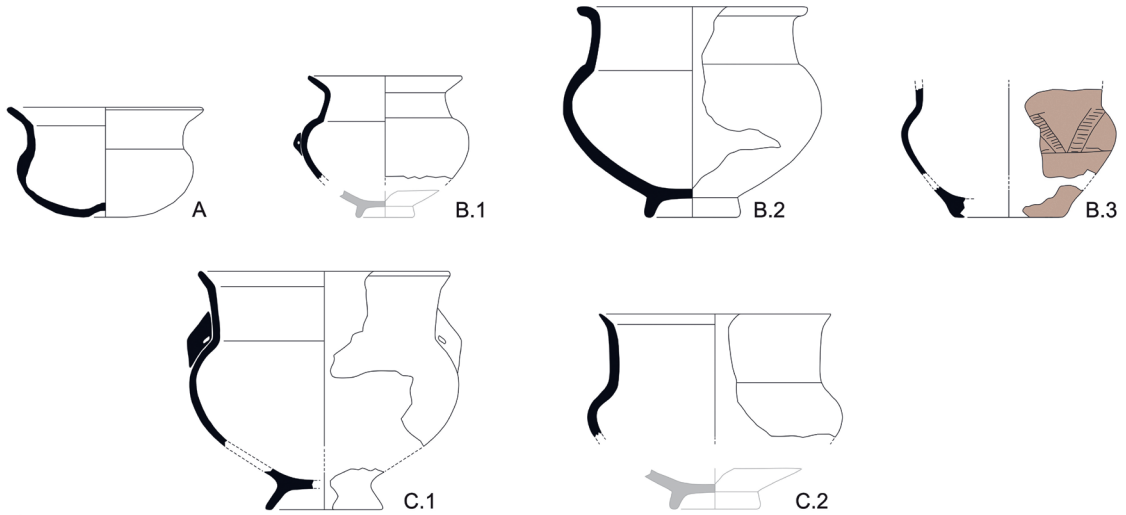

B.2

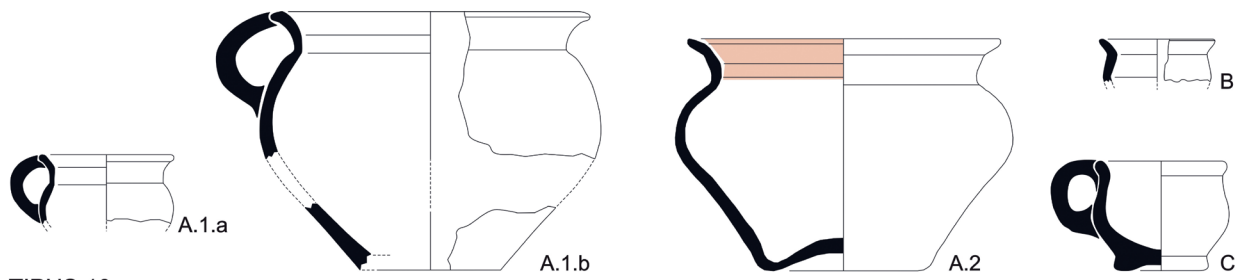

Figura 19. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic-Ibèric Antic. Tipus 5 al 8.

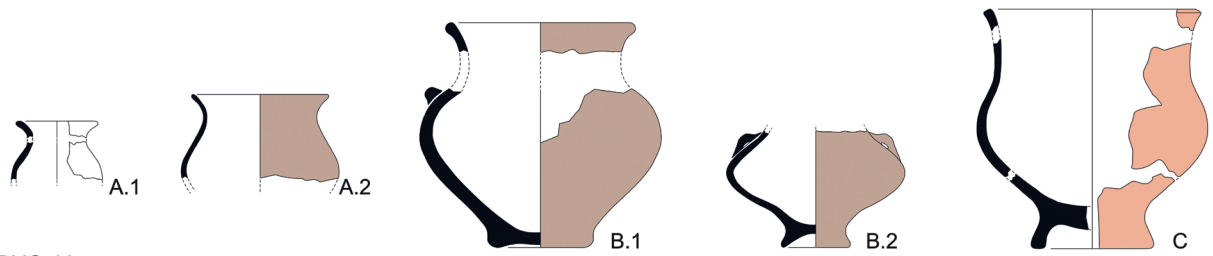
CLASSE A

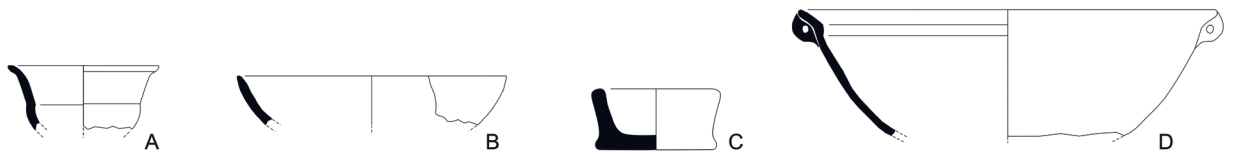
TIPUS 9

TIPUS 10

TIPUS 11

TIPUS 12

Figura 20. Taula tipològica de la Classe A del Ferro Antic-Ibèric Antic. Tipus 9 al 12.

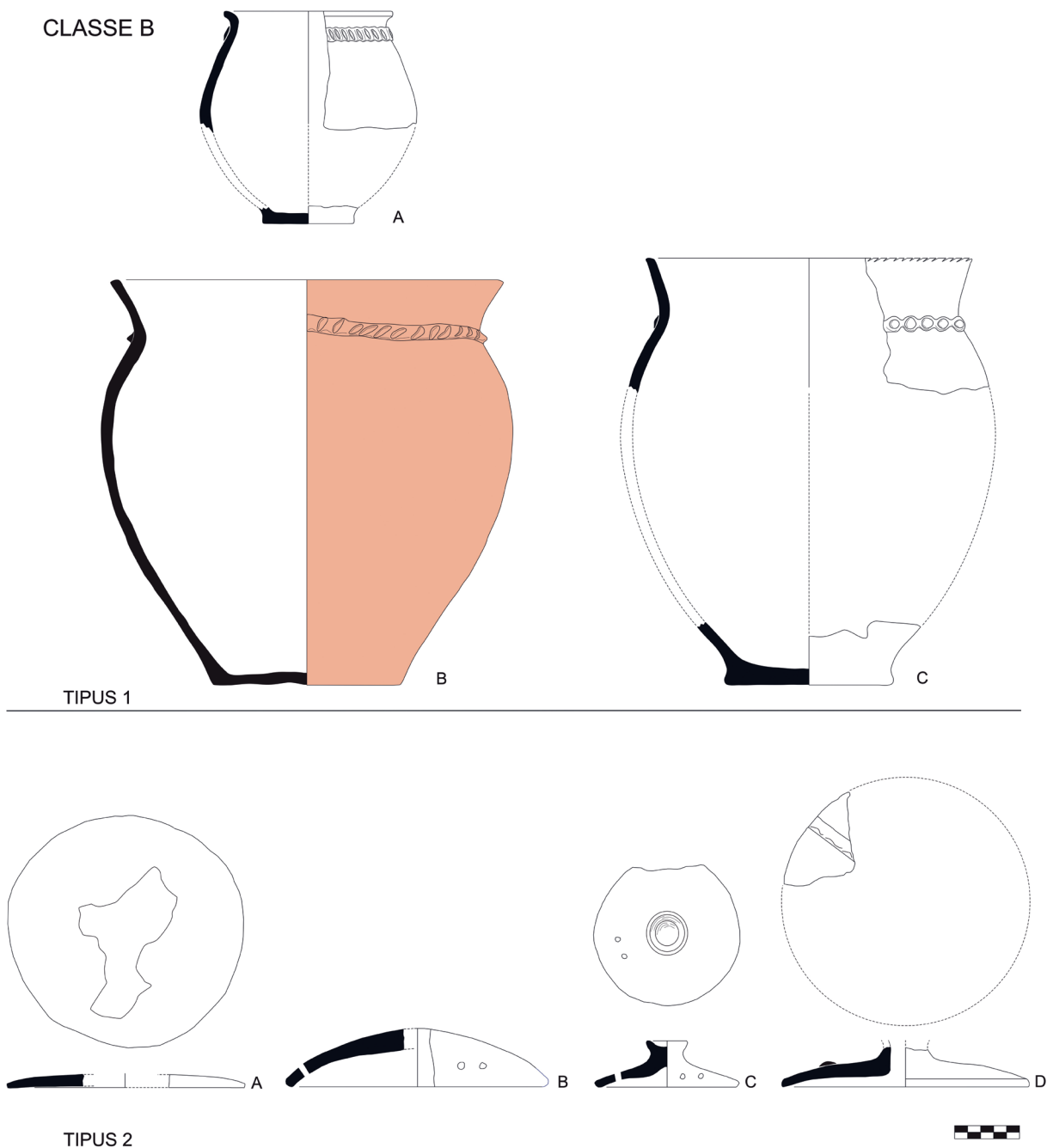

Figura 21. Taula tipològica de la Classe B del Ferro Antic-Ibèric Antic. Tipus 1 i 2.

desgreixant de color negre. La superfície és allisada i de textura farinosa, beix-ocre a l'interior i ataronjada a l'exterior. Es tracta en general de recipients únics que degut a les seues diferències morfològiques s'han tractat com a tipus independents:

Tipus 1.- Imitació de *pithoi* fenici. Vora divergent i llavi arrodonit del que naixen dues grans nanses bífides que es recolzen sobre la panxa que té

el màxim diàmetre de la peça. Perfil bitroncocònic. Base plana, lleugerament cònca, sense taló. Superfície coberta d'engalba marró clar.

Tipus 2.- Recipient sense muscle i amb coll destacat, amb vora exvasada i llavi aplanat. Presenta el perfil globular i dos arestes que bisellen el seu interior, localitzades en la part superior i centre del coll. Dues nanses geminades naixen del llavi i es recolzen en la part superior del cos, marcada-

ment globular. La base es còncava amb un xicotet òmfal localitzat a la zona central.

Tipus 3.- Vas amb muscle carenat, amb la vora exvasada i el llavi arrodonit. Una aresta bisella el seu perfil interior en el punt on s'uneixen vora i muscle. Presenta un estrangulament molt marcat a la zona d'inflexió entre el muscle i el cos. Dues anses bífides que naixen del muscle i es recolzen sobre el cos, del que només es conserva la part inferior. No conserva la base.

Tipus 4.- Recipient amb muscle carenat i sense coll, de vora recta i llavi arrodonit. Presenta tres arestes externes en la part superior, central e inferior del muscle i una aresta que bisella el seu interior en la part central. El muscle correspon al diàmetre màxim de la peça i va estretint-se fins acabar en una fase plana sense taló.

Tipus 5.- Peça amb la vora exvasada, llavi triangular, coll indicat, cos globular i base còncava.

Tipus 6.- Vora amb la vora exvasada, llavi triangular, coll diferenciat amb arestes a l'interior, cos globular i base còncava.

Decoracions

La pintura, preparada amb òxid de ferro, la trobem com bandes més o menys amples sobre el cos, en diferents tons que van des del marró al roig i diferents posicions: a la part interna de la vora i a la part externa de l'arrencament de la panxa (Fig. 22, 1); a la part superior del llavi i a l'interior de la vora (Fig. 22, 2); a la zona interna i externa de la vora (Fig. 22, 3); a la part central del muscle (Fig. 22, 4); o al coll per l'exterior (fig. 22, 6).

VALORACIÓ DE LES DADES

Els tres conjunts catalogats tenen una seriació cronològica ben definida a partir de dues datacions de Carboni 14. Malgrat ser escasses en nombre, ens han servit per avalar les diferències observades entre el conjunt del Bronze Final i els dos conjunts del Ferro Antic/Ibèric Antic. De manera breu repassarem els tres conjunts i les relacions entre ells.

Les Cubetes de Sant Joaquim de la Menarella són les que han aportat el gros dels materials del Bronze Final. A aquest jaciment correspon la data de 2850 ± 50 BP (taula 2), obtinguda a partir de mostres de carbó procedents d'una de les cubetes (Pérez et al., 2007a: 190).

El conjunt catalogat mostra una forta homogeneïtat tant des del punt de vista de la fabricació com de les formes de les peces. Aquestes presenten poques variacions tipològiques. Dins de la Classe A

predominen les formes bitroncocòniques. Les més representatives són les escudelles i les cassoles de perfil acusat (tipus 3); els bols de perfil suau (tipus 4); les tasses i gerres amb nansa (tipus 5) i els contenidors de dimensions mitjanes (tipus 6). Moltes d'elles decorades amb motius acanalats. Mentre que en la Classe B les olles, les gerres i les tenalles tenen formes ovoïdes amb tendència a marcar el muscle i a diferenciar la vora amb una aresta interna. Els seus acabats solen ser molt grollers.

Aquest repertori mostra moltes similituds amb altres documentats en territoris veïns, com el Baix Segre i el Cinca on el tipus 5B es documenta en contextos tardans del Bronze Recent, que en ocasions arriben a conviure amb les primeres formes dels Camps d'urnes entre els segles XI-IX. El tipus 4A és una forma coneguda al Baix Segre-Cinca, al Baix Aragó o als territoris més orientals de l'Ebre, també al nord de Catalunya i a França, en general sense decoració, documentant-se tant en contextos dels Camps d'Urnas Antics com en els Recents. El tipus 6, amb la seua panxa baixa i perfil acusat encara que no en excés, pot associar-se tant a les formes del Bronze Final II / Camps d'Urnas Antics, com al Bronze Final III / Camps d'Urnas Recents de la Vall de l'Ebre. Les primeres les trobem en les necròpolis clàssiques del Baix Segre-Cinca o en alguns dels perfils de Genó (Maya et al., 1998: Fig. 40, 41. H-2). Mentre que el segon grup més tardà el veiem en els poblats de Valdeladrones, als Monegres, així com alguns dels perfils de Palerm II, al Baix Aragó, ací, en alguns casos, decorada amb escissions que es daten a partir del 850 cal ANE (Álvarez, 1990: 103).

Juntament amb els materials ceràmics també es documenta un motlle fet sobre pedra sorrenca d'una destal amb anella, sense taló, tipus 1.1 de Díaz Andreu datada entre el Bronze Final I i III segons els autors (Díaz Andreu, 1988). Però de la mateixa manera podria tractar-se d'una destal de taló monofaz, és a dir, amb límit només en una cara i amb una anella, conservant només la part llisa. D'aquest tipus també hi ha alguns paral·lels dispersos per l'occident peninsular; es daten *circa* 900 aC (Álvarez, Batxiller, 1992-1993: 320).

Més cap al sud, a la desembocadura del riu Palància, El Pic dels Corbs de Sagunt compta amb un registre molt semblant al de Cubetes (Barrachina, 2012: Fig. 57-58), tant pel que fa a la fàbrica dels recipients, com en les formes i decoracions. Raó per la qual no tenim cap dubte de la relació cultural entre els dos jaciments que datem entre el 1000/950 i el 800 cal ANE.

La Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella aporta l'altra datació, 2440 ± 40 BP (taula 3) que

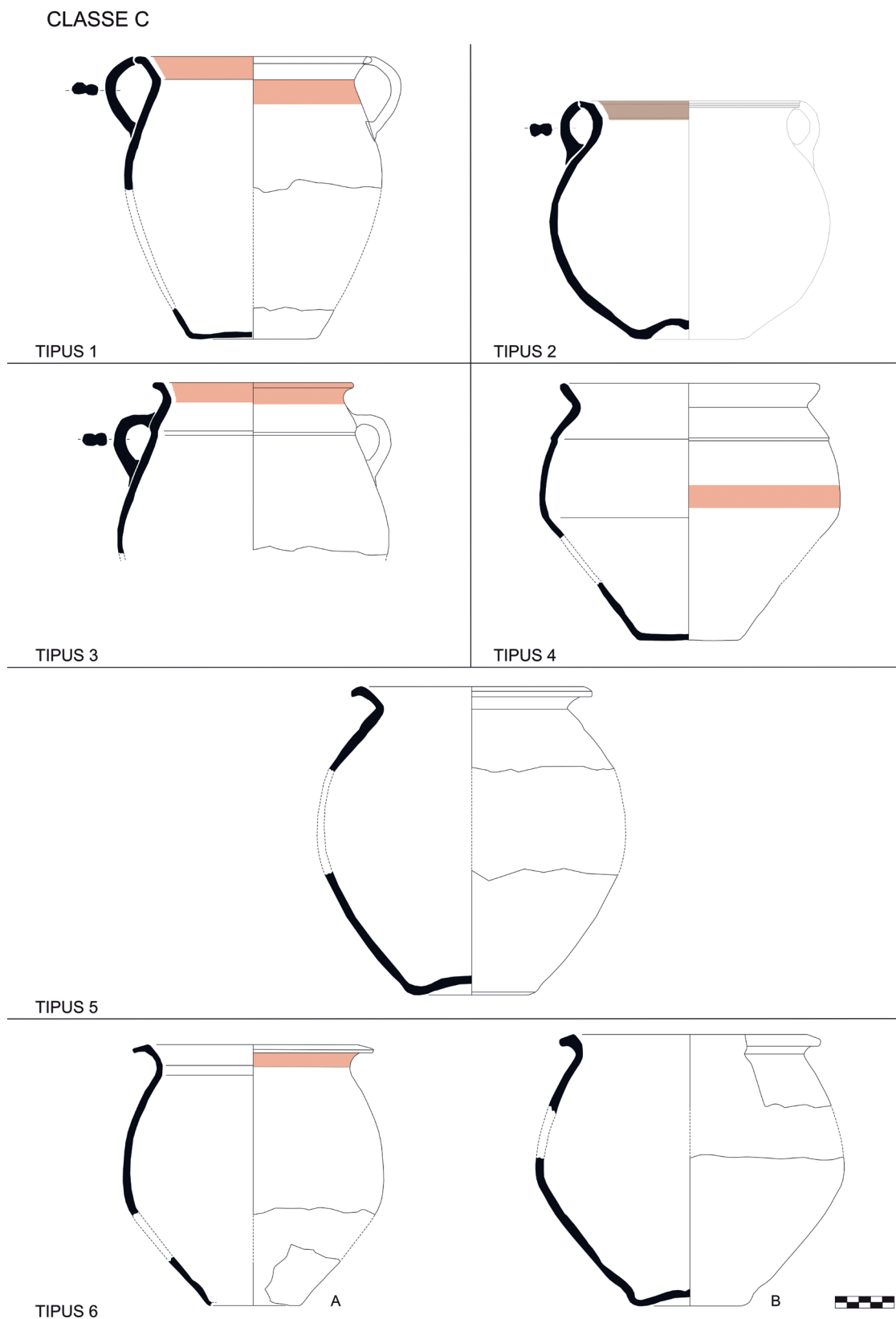

Figura 22. Taula tipològica de la Classe C del Ferro Antic-Ibèric Antic. Tipus 1 a 6.

Laboratori-núm.	Datació	Calibració 1 sigma	Calibració 2 sigma
Beta-219016	2850±50BP	1058-967 cal BC (67%) 964-931 cal BC (21%)	1132-899 cal BC (94%)

Taula 2. Datació de les Cubetes de Sant Joaquim amb Calib rev 7.0.4.

procedeix de l'estructura quadrada E22 a l'interior de la qual no varen aparèixer materials encara que sí en varies concentracions al seu voltant. A partir d'aquestes dades, morfologia de l'estructura, datació, presència de ferro i recipients associats amb la Classe C, plantejem una seriació cronològica de varies estructures tumulàries (quadrades i circulars, Fig. 23) que abasten els segles VII i VI cal ANE (Barrachina *et al.*, 2010b: 153-154).

El conjunt presenta una alta homogeneïtat sense que les urnes estiguen estandarditzades. En ell predominen dues formes, les més nombroses són les de coll cilíndric i peu elevat amb variacions en la inclinació del coll (tipus 1, 2 i 3); la segona, les formes de llarga vora sense coll (tipus 4). Totes dues també representades en els vasos d'ofrenes (tipus 9, 10, 11 i 12). En general, les formes amb volums més suavitzats les trobem associades als recipients a torn (com per exemple el tipus 1B).

Els recipients de coll cilíndric són una forma molt coneguda en poblats dels anomenats Camps d'Urnas del Ferro (700 - 500 aC) en el Medi i l'Alt Ebre (Ruiz Zapatero, 1983: Fig. 222: 9). Corresponent per a nosaltres a la forma 6 de Castiella (Castiella, 1977: Fig. 198) especialment amb els exemplars de l'Alto de la Cruz de Cortes de Navarra (Maluquer *et al.*, 1990: 78, 10B2B5). També veiem aquest tipus de coll cilíndric al barranc de Sant Cristòfol de Massalió (Atrian, 1961) on es data al segle VI ANE o en Siriguarach (Alcanyís) encara que ací les petites anses dels vasos, similars al nostre tipus 1, estan molt més desenvolupades i són de secció quadrada datant-se al llarg del segle VII ANE (Ruiz Zapatero, 1982: 52, Fig. 2). Per a Ruiz Zapatero els colls cilíndrics són freqüents en poblats del Baix Aragó en contextos del segle VI ANE. Proposa com a exemple Azaila on aquests colls cilíndrics es desenvolupen sobre la forma V de Beltran Lloris que els situa en la segona meitat del segle VI ANE.

D'altra banda en l'àrea del Matarranya, a més dels exemplars documentats amb motius pintats, també es documenten vasos amb engalba roja brunyida, semblants als que estudiem ací, en jaciments com el Barranc de Sant Cristòfol (Massalió), el Foçanet dels Moros (Cretes) i el Mas de Pasqual de Jaume (Calaceit). Fets a mà i a torn que per Rafel imiten produccions d'engalba vermella fenícia (Rafel, 2003: 85). A l'àrea costanera castellonenca aquesta forma s'apropa en el seu concepte a un dels perfils de Vinarragell II (Borrària) amb un llarg coll i una panxa molt alta (Mesado, 1974: Fig. 76, 1) i a un dels vasos del Torrelló del Boverot d'Almassora de perfil bicònic (Clausell, 2002: 69, núm. 90).

La segona, les formes de llarga vora sense coll, està àmpliament estesa entre el grup del Segre i el Baix Aragó, igualment dins dels Camps d'Urnas del Ferro (Ruiz Zapatero, 1983: Fig. 221, 7). Amb paral·lels molt similars des de la comarca de Segarra en Lleida (Gallart, López, 1991: Fig. 3) a la Necròpolis del Calvari del Molar, Tarragona (Castro, 1994, AGA-4: làm. VI-10, urna 76) fins a la comarca del Baix Maestrat a Castelló, on trobem una forma semblant a l'enterrament dels Espleters de la Salzadella datat al segle VII ANE (Oliver, 1983) i a l'Hostal Nou d'Ares del Maestrat (González Prats, 1974: Fig. 2a, b, c; Fig. 3, 7).

També el tipus 7 presenta característiques especials, trobant dos dels seus millors paral·lels en un recipient del Torrelló d'Almassora (Clausell, 2002: 64, núm. 80) encara que en aquest cas les nanses són tres, de cinta i disposades horitzontalment sota la vora, mentre que la base disposa de quatre peus de longitud variable, disposades ordenadament, i en el poblat de l'Alto de la Cruz de Cortes de Navarra, tipus 12C i 12D, aquest últim amb base cruciforme com la del nostre recipient i decorat amb cordons (Maluquer *et al.*, 1990: 80). En un treball anterior Ruiz Zapatero situa aquests gots en el nivell PIB de Corts de Navarra (650-550 ANE) as-

Laboratori-núm.	Datació	Calibració 1 sigma	Calibració 2 sigma
Beta-219015	2440±40BP	546-414 cal BC (68%) 734-689 cal BC (24%)	596-407 cal BC (61%) 755-680 cal BC (24%)

Taula 3. Datació de la necròpolis de Sant Joaquim amb Calib rev 7.0.4.

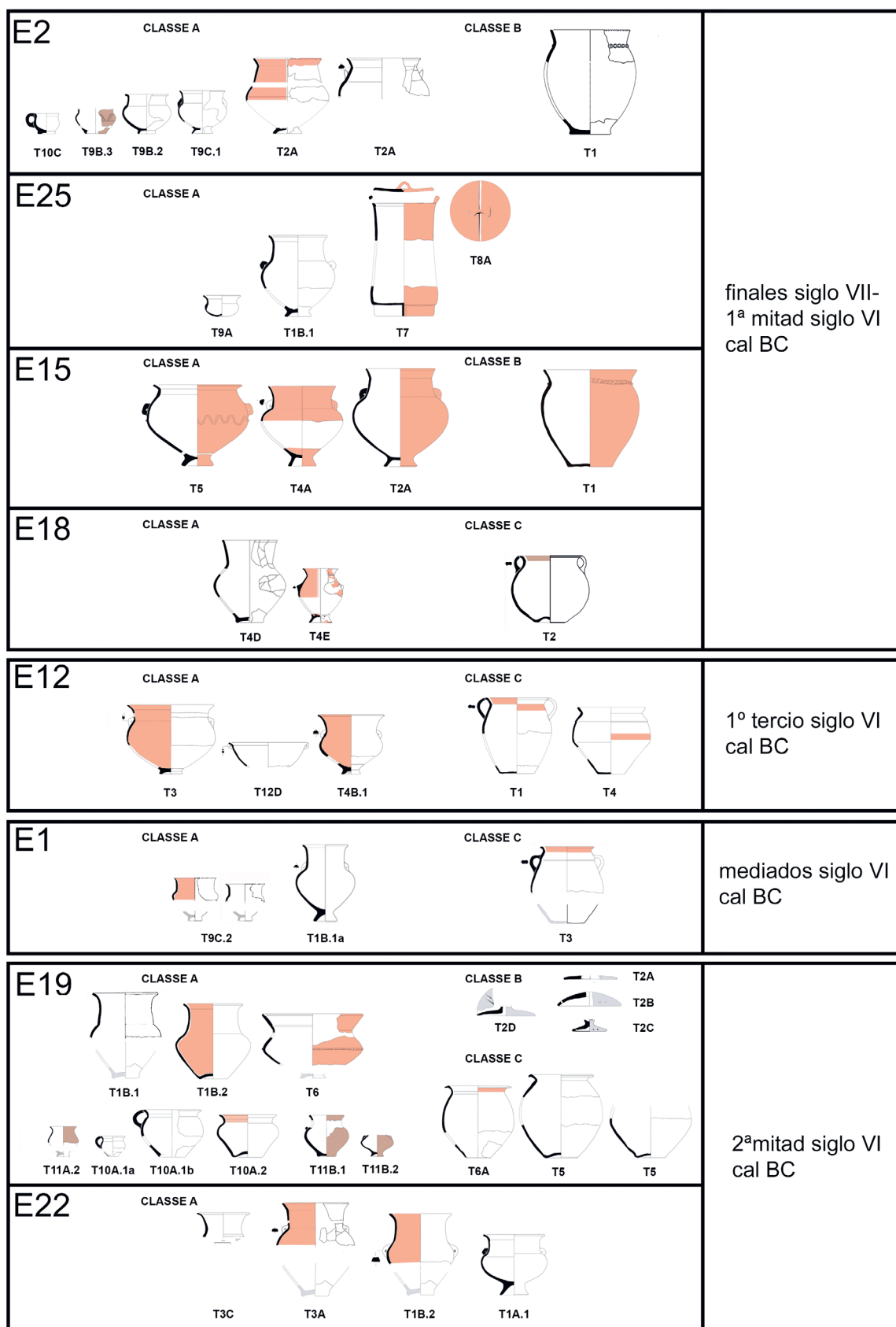

Figura 23. Seriació cronològica dels materials procedents de algunes de les estructures tumulàries de Sant Joaquim de la Menarella. Per a seleccionar els conjunt s'han utilitzat diversos criteris, com la presència de ceràmica a torn, de ferro o datació per carbó, entre d'altres.

sociat a una fíbula de doble ressort i a un got similar al nostre tipus 1 (Ruiz Zapatero, 1983: Fig. 176) que relaciona amb altres semblants del Cabeco de Monleón (Ruiz Zapatero, 1983: Fig. 551).

Pel que fa a la relació entre els poblats i la Necròpolis de Sant Joaquim trobem que dins de la Classe A hi ha coincidències entre el perfil senzill, tipus 1 dels poblats, i el tipus 12D de la Necròpolis, aquest més profund i amb el llavi marcat per arestes internes; el tipus 12A dels poblats i el tipus 10A.2 de la Necròpolis que incorpora una base còncava molt comuna en el món ibèric; el tipus 16A.2 dels poblats i el tipus 9B.3 de la Necròpolis, si bé ambdós tipus inclouen altres formes que mantenen una estructura formal similar definida pels colls cilíndrics dins de la seua variació; el tipus 17 i el tipus 2B amb superfície coberta d'engalba i nanses en diferents posicions; el tipus 18, els tres exemplars dels qual s'inclouran entre els tipus 1 i tipus 2 de la Necròpolis. Pel que fa a la Classe B, només trobem coincidències entre el tipus 12D dels poblats i el tipus 1 de la Necròpolis, la primera amb una estructura de cossos més el·líptica horitzontal i amb dues nanses.

D'altra banda, els poblats han estat inclosos genèricament en la franja cronològica del segle VII cal ANE, tret d'En Balaguer 1 amb dues fases: La Fase I en la meitat del segle VII arq ANE, sense ferro ni importacions de ceràmica a torn; la Fase II en la primera meitat del segle VI arq ANE amb un ganivet i una graella de ferro però sense importacions a torn (Barrachina *et al.*, 2011).

En la primera fase, el repertori ceràmic de la Classe A localitzat *in situ* a l'interior de la casa-torre consta de bols, escudelles i tasses (tipus 1, tipus 3, tipus 4 i tipus 6), una font de vora recta (tipus 7A), una cassola bitroncocònica (tipus 8B), tenalles de diversos perfils (tipus 10, tipus 11A, tipus 12A) i una gerra de coll cilíndric (tipus 18C). El de la Classe B consta d'un bol ovoide (tipus 1C), una cassola plana de vora entrant (tipus 2B), un contenidor profund de vora entrant (tipus 4C), un recipient carenat (tipus 1A), olletes i olles globulars (tipus 6B, tipus 7A1 i B1) i gerres de coll recte (tipus 8C i 8E) o de perfil ovoide (tipus 9B2 i B3). No es van documentar objectes de ferro. Grafit i engalba superficial i incisions geomètriques són els acabats i decoracions principals.

En la segona fase, en el conjunt de la Classe A procedent del departament 3, desapareixen els bols, escudelles i tasses. No així recipients com la font decorada (tipus 7B) o la tenalla bitroncocònica, en aquest cas pintada i amb perfil molt acusat (tipus 9B). Altres tipus que es repeteixen són les tenalletes i gerres, encara que ara amb la panxa el·líptica (tipus 11C i D i tipus 12B). Apareixen gerres i tenalles de panxa globular (tipus 13), amb espatlla

(tipus 14), gerretes i gerres de coll cilíndric (tipus 15, tipus 16, tipus 17 i tipus 18B) i gerres de perfil ovoide (tipus 19) generalment amb engalbes superficials i algunes amb decoracions pintades amb grafit o amb pigments terrosos. A la Classe B la majoria dels recipients són contenidors de grans dimensions generalment recoberts d'engalba amb un curta vora sortint (tipus 9A1 i tipus 10), amb coll cilíndric entrant (tipus 11), o amb llargues vores rectes (tipus 12), o de perfil entrant (tipus 14).

Aleshores, es defineixen dos conjunts clarament diferenciats (Fase 1 i Fase 2) i al mateix temps amb un tarannà continuista que és quasi específic de la Classe B. Tot i això, l'excepcionalitat del conjunt d'En Balaguer 1 no la trobem en els altres poblats. Com a exemple podem assenyalar que tots els vasos decorats procedeixen d'aquest jaciment.

El poblat de la Lloma Comuna és el segon en aportar un conjunt important de recipients encara que a prou distància d'En Balaguer 1 (17 front a 63). Al comparar ambdós conjunts veiem que els vasos morfològicament relacionats són, en la seua major part, de la Classe B que constitueix la vaixela domèstica utilitzada per a emmagatzemar i preparar els aliments (taula 4). Els tipus que presenten exemplars procedents dels dos jaciments són: els bols troncocònics (tipus 1); la font de perfil en S (tipus 3), la forma i acabat del qual ens recorda el tipus 4 de Cubetes; els petits vasos carenats (tipus 5) que ens recorden les formes carenades del tipus 2 de la taula del Bronze Final de Cubetes, encara que amb unes carenes més baixes i una part superior molt desenvolupada; els vasos globulars de reduïdes dimensions (tipus 6) que en el cas dels procedents de la Lloma Comuna presenten ambdós una decoració impresa en la part baixa del coll; les olletes globulars (tipus 7) i les olles i contenidors de coll recte (tipus 8).

La Classe A només comparteix tres tipus: els recipients bitroncocònics plans del tipus 8 amb diferents grandàries i diferents funcions però amb un perfil molt concret que els relaciona amb el tipus 3 de Cubetes; els recipients bitroncocònics profunds del tipus 9, dels quals un incorpora una decoració acanalada realitzada en una banda a base de traços paral·lels horitzontals i l'altra porta pintada amb un pigment terrós una decoració geomètrica; i les olletes globulars de boca oberta tipus 11, més arrodonida en el cas de la Lloma Comuna i més el·líptiques horitzontals en el cas d'En Balaguer 1.

Podem resumir l'analitzat en línies anteriors dient que els materials catalogats en els poblats i en la Necròpolis de Sant Joaquim mostren molts aspectes comuns, amb diferències més o menys visibles entre els poblats segons el seu grau d'ex-

CLASE A				CLASE B					
En Balaguer 1		LLC	CB	MB	En Balaguer 1		LLC	CB	MB
Fase 1	Fase 2				Fase 1	Fase 2			
1					1C		1A		
				2	2B			2C	
3						3A	3B		
4A				4B	4C				4B
				5	5A		5B. 5C		
6					6B		6C, 6D, 6F	6E	
7A	7B				7A1, 7B1		7A2, 7B2		
8B		8A			8C, 8E		8A, 8B, 8D		
	9B	9A, 9C			9A2,B1,B2,B3	9A1		9B4, 9C	
10						10			
11A	11C, 11D	11B				11			
12A	12B					12			
	13A, 13B							13	
	14					14			
	15						15A. 15C		
	16								
	17								
18C	18B		18						
	19								
20	Cabrillas 1								

Taula 4. Relació de materials de la tipologia amb la seua procedència: En Balaguer 1, fase 1 i fase 2; LLC.- Lloma Comuna; C.- Cabeço; MB.- Mas de Boldo. Resaltats en groc els tipus que mostren similitud amb els del Bronze Final de Cubetes.

cavació. Així, podem assenyalar que els recipients que podrien evolucionar de formes del Bronze Final com els que veiem en Les Cubetes (Classe A tipus 1, tipus 2, tipus 4, tipus 5, tipus 8 i tipus 9), els trobem a la Fase 1-casa torre de En Balaguer 1, la Lloma Comuna i el poblat del Mas de Boldo, on també hi ha una fase del Bronze Final (Taula 4). La resta del conjunt ceràmic de cadascun d'ells, a més, presenten característiques semblants entre si i diferenciades de la fase 2 d'En Balaguer 1. Aquest conjunt el trobem més a prop dels tipus de la Necròpolis on destaquen els colls cilíndrics.

Per tant, podríem parlar d'una major antiguitat per a aquests tres jaciments esmentats (Fase 1-casa torre de En Balaguer 1, la Lloma Comuna i el poblat del Mas de Boldo) a la primera meitat del

segle VII o finals del segle VIII cal ANE, evidenciant la continuïtat de poblament des de la fase Cubetes.

Entre la fase 1 y la fase 2 d'En Balaguer 1, a més, es veu la substitució en la Classe A dels bols i escudelles per les gerretes; així com l'evolució dels perfils de la classe A i B cap a formes de coll cilíndric i vores amb arestes internes en la fase 2, a En Balaguer 1 i a Cabeço. Aquest canvi s'observa especialment en la Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella on aquest tipus és majoritari fins l'arribada dels recipients a torn.

Els paral·lels tipològics i cronològics els hem trobat especialment amb el Baix Segre-Cinca, Baix Aragó, Alt Ebre o la Catalunya interior. Açò no es d'estranyar donada la posició geogràfica en la qual es troben. La comunicació des d'aquestes munta-

nyes fins a l'Ebre es evident a través del passos i dels rius que descendeixen fins les terres més baixes. De la mateixa manera que des d'aquestes terres es pot arribar a les costes castellonenques i a l'interior muntanyenc del Sistema Ibèric. Per això és important veure com es reflecteixen aquestes similituds en els territoris veïns més propers.

A la província de Castelló, tant en comarques costaneres com de l'interior, els treballs recents sobre el Ferro Antic ens han permès disposar d'un ampli catàleg de materials que s'acompanyen de dates de C-14. En contrastar la informació que ens aporten amb la documentada a Els Ports-Alt Maestrat trobem algunes similituds. La Classe B és la que agrupa major nombre de paral·lels, tenint en compte la no estandardització de les peces, podem relacionar tipològicament els bols troncocònics (tipus 1)¹; gerres de boca ampla i vora entrant (tipus 4)²; olletes globulars de reduïdes dimensions (tipus 6)³; olles globulars (tipus 7)⁴; amb coll (tipus 8)⁵; gerres i gerretes de vora diferenciada (tipus 9)⁶; contenidors de coll cilíndric i vora sense desenvolupar (tipus 12)⁷; i contenidors de perfil entrant (tipus 14)⁸.

A la Classe A només relacionem quatre tipus: els bols de cos cilíndric i vora recta (tipus 4)⁹; els bols menuts de perfil en S (tipus 6)¹⁰; la tenalla de perfil entrant (tipus 10)¹¹ i gerra de coll cilíndric (tipus 18)¹². Mentre que per a la Necròpolis de Sant Joaquim només trobem similituds en les urnes de coll cilíndric del tipus 1A¹³ 1B¹⁴, els bols de vora exvasada tipus 12A¹⁵, i la urna sense coll i vora llarga tipus 4D¹⁶.

Amb tot, el que ens interessa destacar és que la majoria dels casos se situen cronològicament, mitjançant les datacions, a la franja que va des de mitjan segle VII a mitjan segle VI cal ANE,

amb presència de material a torn fenici en tres casos: Santa Llúcia (Alcalà de Xivert) i El Mortorum (Cabanès) a la costa i Los Morrones (Cortes de Arenoso) a l'interior. Aquestes dades coincideixen amb les dels jaciments d'Els Ports-Alt Maestrat que hem analitzat.

Només el Tossal de la Vila (La Serra d'En Garceran) sembla presentar una cronologia un poc més antiga, situant-se entre el segle VIII i la primera meitat del segle VII cal ANE. El seu conjunt presenta una alta homogeneïtat en els perfils, amb un gran nombre de peces grans de la Classe B. Morfològicament són semblants a tipus de la Fase 2 d'En Balaguer 1, però amb alguns fragments amb decoracions acanalades que avalen la seua datació segons el criteri dels seus excavadors (Aguilella *et al.* 2017, Fig. 19). Aquest jaciment encara està en procés d'excavació i ens pot oferir moltes altres dades interessants en el futur, però en aquest moment és la seua datació el que ens interessa destacar, doncs recolzaria la diferenciació que hem observat en els poblats d'Els Ports-Alt Maestrat.

COMENTARI FINAL

El nostre objectiu era establir una taula tipològica classificatòria, de manera ordenada, dels materials procedents dels jaciments d'Els Ports-Alt Maestrat. La seua revisió en conjunt ens ha permès valorar de nou els jaciments més significatius i plantejar una seriació cronològica dels materials oberta a noves dades i, alhora, operativa per a aprofitar com a eina de treball en futurs estudis tant de la zona com de comarques veïnes. Considerem, pues, que aquestes qüestions les hem assolides àmpliament.

1. Torrelló del Boverot (Clausell, 2002: 39, Fig.8); Mas de Fabra (Vicente, *et al.* 2016: 95, Fig. 18: 5); Tossal de la Vila (Aguilella, *et al.* 2016: 26, Fig. 16: 3).

2. Torrelló del Boverot (Causell, 2002: 43, Fig.15); Tossal de la Vila (Aguilella, *et al.* 2016: 25, Fig.15.9); Mas de Fabra (Vicente *et al.*, 2016: 93, fig 14: 3); Los Morrones (Barrachina *et al.* 2012: 61, fig 4: 263-260).

3. Santa Llúcia, fase 2 (Aguilella, 2016: 6.2.110); Mortorum (Aguilella *et al.* 2017: 75, Fig.6.8.22); Mas de Fabra (Vicente *et al.* 2016: 93, Fig. 15.1).

4. Los Morrones (Barrachina *et al.* 2012: 61, Fig.4: 284-287); Mas de Fabra (Vicente *et al.* 2016: 93, Fig. 14: 8); Torrelló del Boverot (Clausell, 2002: 48, Fig. 33); Mortorum (Aguilella *et al.* 2017: 74, Fig. 6.7.6).

5. Los Morrones (Barrachina *et al.* 2012: 61, Fig.4: 280); Mas de Fabra (Vicente *et al.*, 2016, Fig. 14: 6).

6. Santa Llúcia (Aguilella, 2016: 110, Fig.6.3, 4 i 5), a més de Mas de Fabra; Torrelló del Boverot; Mortorum, entre otros.

7. Mas de Fabra (Vicente, *et al.* 2016: 93, Fig.14: 1); Tossal de la Vila (Aguilella *et al.* 2016: 25, Fig.15: 11).

8. Mortorum (Aguilella *et al.* 2017: 73, Figura 6.6.3).

9. Mortorum (Aguilella *et al.*, 2017: 75, Fig.6.8.16); Torrelló del Boverot (Causell, 2002: 45, Fig. 24).

10. Los Villares (Mata, 1991, 162: 88).

11. Puig de la Nau (Oliver, Gusi, 1995, Fig.89, pp.140); Mortorum (Aguilella *et al.* 2017:72, Fig. 6.5).

12. Los Morrones (Barrachina *et al.*, 2012: 62, Fig.5: 91).

13. Los Morrones (Barrachina *et al.* 2012: 61, Fig. 4: 246-253).

14. Tossal de la Vila (Aguilella, *et al.* 2016: 26, Fig. 15: 4)

15. Los Morrones (Barrachina *et al.* 2012: 61 Fig. 4: 229-50).

16. Los Morrones (Barrachina *et al.* 2012: 63, fig 6: 77).

D'altra banda, malgrat que les dades avalen la seqüència temporal dels poblats i confirmen l'existència de una fase del Bronze Final diferenciada de la del Ferro Antic, permetent noves investigacions, no ha estat la nostra intenció abordar la problemàtica de la transició entre el Bronze Final i el Ferro Antic doncs aquesta problemàtica necessitaria un altre tipus de plantejament que ultrapassa sobradament l'objectiu de la nostra tasca.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILELLA, G. (2016a): "Primeros datos sobre el asentamiento del Hierro antiguo de Santa Llúcia (Alcalà de Xivert, Castellón). Sector 1, fase 2." *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34:105-118. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- AGUILELLA, G., FALOMIR, F., PÈREZ JORDÀ, G., LAGUNA, M.C., GARCÍA SANCHEZ, D. i ARQUER, N. (2016b): "Tossal de la Vila (la Serra d'en Galceran, Castellón). Un asentamiento en la transición del Bronce Final al Hierro Antiguo. Primeros resultados de las campañas 2012-2014." *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 5-42. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- AGUILELLA, G. (2017): "La Ceràmica". En Aguilera, G. (Coord.) *Tossal del Mortòrum. Un assentament de l'Edat del Bronze i del Ferro Antic a la Ribera de Cabanes (Castelló)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 12: 67-84. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- AGUSTI, B.; VIZCAÍNO, D.; PÉREZ, R.; VICIACH, A.; BARRACHINA, A. (2012): "Necrópolis de Sant Joaquim de la Menarella (El Ports, Castelló)". En López Cachero, J. Mazière, F., Rovira, C. (coords.) *Taula Rodona Les necrópolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (Segles IX-VI AC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. (Barcelona, 2008). Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona.
- ÁLVAREZ, A. (1990): "El Bronce Final y el Hierro Inicial en la región aragonesa". *Actas del Congreso sobre el Estado actual de la Arqueología en Aragón*, tomo I: 97-132. Zaragoza.
- ALVAREZ, A., BACHILLER, J.A. (1996): "La evolución del urbanismo en el Bajo Aragón durante los periodos del Bronce Final-Hierro Antiguo". *Actas de la primera Taula Rodona Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre 1600 i el 500 a.n.e a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió del l'Ebre* (Sant Feliu de Codines, 1994): 175-182. Sant Feliu de Codines.
- ARANEGUI, C. (1981): "Las influencias mediterráneas al comienzo de la Edad del Hierro". *Monografías del laboratorio de Arqueología de Valencia*, 1: 40-66. Universidad de Valencia. Valencia.
- ARQUER, N., BARRACHINA, A., CABANES, S., HERNÁNDEZ, F. J., RUIZ, J. M., VICIACH, A., VIZCAÍNO, D. (2010): *La Lloma Comuna (Castellfort, Castellón). Un poblado fortificado de la Edad del Hierro*. Vizcaíno, D., Hernández, F.J., Cabanes, S. (Coord-Ed) Parque Eólico de Folch. Zona III del Plan Eólico Valenciano: 52. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- ATRIAN, P. (1961): "Cerámica celta del poblado de San Cristóbal (Mazaleón)". *Revista del Instituto de Estudios Turolenses*, 13: 23-30. Diputació de Terol. Terol.
- BARRACHINA, A. (1999): "El sector s del Pic dels Corbs de Sagunt: materiales cerámicos de la fase final de su ocupación. Campañas 1990 y 1991." *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII: 209-231. SIP. València. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación de Valenciana. València.
- BARRACHINA, A. (2004): *Un modelo de interpretación para la Edad del Bronce (2400 I 800 cal ANE): El Pic dels Corbs*. Tesis Doctoral Inèdita. Directora: Carme Olària. Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.
- BARRACHINA, A. (2012): *Indesinenter: permanencia y cambio. El Pic dels Corbs como modelo de interpretación de la edad del bronce en el norte del País Valenciano*. Serie de Prehistòria i Arqueologia: 223. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- BARRACHINA, A., VIZCAÍNO, D., VICIACH, A., PÉREZ, R.; AGUSTÍ, B., ARQUER, N., SANCHIS, A., HERNÁNDEZ, F. J.; TORMO, C. (2008): "La Necrópolis tumular de Sant Joaquim de Forcall, comarca d'Els Ports". *Actes VI Simposio sobre Celtíberos. Ritos y Mitos* (Daroca, 2008): 341- 350. Centro de Estudi-

- os Celtibèrics de Segeda - Fundació Segeda. Daroca.
- BARRACHINA, A., HERNÁNDEZ, F. J., VICIACH, A., VIZCAÍNO, D. (2010a): "La necròpoli tumularia de Sant Joaquim de la Menarella (Castelló)". En Pérez, A., Soler, B. (Coord) *Actes de l'exposició Restes de Vida, Restes de Mort. La mort en la prehistòria* (febrer-maig de 2010): 239-244. Museu de Prehistòria de València. Diputació de València. València.
- BARRACHINA, A., HERNÁNDEZ, F.; AGUSTI, B., ARQUER, N.; PÉREZ, R., VICIACH, A., VIZCAÍNO, D. (2010b): *La Necrópolis de Sant Joaquim de la Menarella (Forcall, Castellón). La práctica de la incineración en la comarca d'Els Ports*. Parque Eólico de Refoyas. Zona II del Plan Eólico Valenciano: 171. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- BARRACHINA, A., CABANES, S., VICIACH, A., ARQUER, N., HERNÁNDEZ, F.J., VIZCAÍNO, D. (2011): "En Balaguer 1 (Portell de Morella), gènesi i evolució d'una comunitat rural del ferro antic a la comarca d'Els Ports". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 9-35. Universitat de Lleida. Lleida.
- BARRACHINA, A., VICIACH, A., BURDEUS, M., BAUTISTA, R., ARQUER, N. (2012): "Síntesis de cinco años de excavaciones en un yacimiento del hierro en el alto Mijares: Los Morrones 1 de Cortes de Arenoso". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30: 53-69. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló de la Plana.
- BARROSO, R. (2002): "Cuestiones sobre las cerámicas grafitadas del Bronce Final y I Edad del Hierro en la Península Ibérica". *Trabajos de Prehistoria*, 59: 127-142. CSIC. Madrid.
- BELTRAN, M.(1976): *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*. Monografías arqueológicas, vol.XIX: 527. Zaragoza.
- CABANES, S., HERNÁNDEZ, F. J., RUIZ PÉREZ, J.M., BARRACHINA, A., LUJAN, J. (2010a): "Necrópolis de La Lloma Comuna". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 144-153. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CABANES, S., HERNÁNDEZ, F. J., RUIZ PÉREZ, J.M., LUJAN, J. (2010b): "La Lloma del Mas de Arriello". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 45-52. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CABANES, S., RUIZ PÉREZ, J.M., BARRACHINA, A., VICIACH, A., ARQUER, N., PRIETO, C. (2010c): "En Balaguer 1". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 106-117. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CABANES, S., VICENTE, M, RUIZ PÉREZ, J.M., BARRACHINA, A. (2010d): "En Balaguer 4". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 118-123. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CABANES, S., VICENTE, M, RUIZ PÉREZ, J.M., LUJAN, J. (2010e): "En Balaguer 7". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 125-129. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CABANES, S., RUIZ PÉREZ, J.M., ARQUER, N., VICIACH, A. (2010f): "El Cabeço o Tossalet del Mas de Blaia". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 53-64. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CABANES, S., RUIZ PÉREZ, J.M., BARRACHINA, A., VICIACH, A., ARQUER, N. (2010g): "La Lloma Comuna". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 130-143. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CARDO, D., RUIZ PÉREZ, J.M., BARRACHINA, A., LUJAN, J.L. (2011a): "El Tossal de Torre Ci-

- prés. Un yacimiento del Bronce Final-Hierro I asociado al control del territorio". En Vizcaíno, D., Fernández, J., Bravo, E. coord.-ed. (2011): *Paisaje y arqueología en la Sierra de San Marc. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I*: 91-96. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CARDO, D., RUIZ PÉREZ, J.M., BARRACHINA, A., LUJÁN, J.L. (2011b): "Cap del Cingle. Un yacimiento con indicios de la Edad del Bronce y del Hierro I". En Vizcaíno, D., Fernández, J., Bravo, E. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en la Sierra de San Marc. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I*: 97-102. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CARDO, D., VIZCAÍNO, D., RUIZ PÉREZ, J.M., BARRACHINA, A., ARQUER, N., AGUSTÍ, B. (2011c): "El Yacimiento del Mas de Boldó. Un asentamiento del Hierro I con necrópolis de incineración". En Vizcaíno, D., Fernández, J., Bravo, E. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en la Sierra de San Marc. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I*: 103-113. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- CASTIELLA, A. (1997): *La Edad de Hierro en Navarra y Rioja*. Institució Príncipe de Viana. Pamplona.
- CASTRO, P. (1994): *La Sociedad de los Campos de Urnas en el nordeste de la Península Ibérica: la Necrópolis de El Calvari (El Molar, Priorat, Tarragona)*. BAR International Series, 592: 172 Oxford.
- CASTRO, P., MICÓ, R. (1995): "El C14 y la resolución de problemas arqueológicos. La conveniencia de una reflexión". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5: 252-260, Universitat de Lleida. Lleida.
- CLAUSELL, G. (2002): *Excavacions i objectes arqueològics del Torrelló d'Almassora (Castelló)*: 119. Museu Municipal d'Almassora. Almassora.
- DIAZ ANDREU, M. (1998): "El análisis discriminante en la clasificación tipológica: aplicación a las hachas de talón de la Península Ibérica". *Boletín de la Sociedad Alavesa de Arqueología*, 54: 25-64. Universidad de Valladolid. Valladolid.
- FLETCHER, D. (1956): *La necrópolis de la Solivella (Alcalá de Xivert)*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 32: 58. València. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación de Valencia. València.
- GALLART, J., LOPEZ, J.B. (1991): "El Colomer de Pallerols: una necrópolis d'incineració, tipus camp d'urnes, a la conca de l'Ondara". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1: 189-208, Estudi General de Lleida; Ajuntament de Lleida. Lleida.
- GARCIA BORJA, P., PÉREZ JORDÁ, G. (2012): "Ensayo tipológico para el estudio de cerámica prehistórica del País Valencia. Aplicación a colecciones del Bronce Final". *Lucentum XXXI*: 31-60. Anales de la Universidad de Alicante. Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua. Alicante.
- GIL MASCARELL, M. (1981): "Bronce tardío y Bronce final". *Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 1: .9-39. Universidad de Valencia. Valencia.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1974): "Un yacimiento del Hierro I en Hostal Nou (Ares del Maestre, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria i Arqueologia de Castellón*, 1: 109-114. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló de la Plana.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1983): *Estudio arqueológico del poblamiento antiguo de la Sierra de Crevillente (Alicante)*. Anejo I de la Revista Lucentum. Alicante.
- HERNÁNDEZ, F.J., RUIZ, J.M., BARRACHINA, A., VICIACH, A., VICENTE, M., SANCHIS, A., TORMO, C., HARO, S. (2007a): "Portell de la Rabosa. Un poblado en Altura del Hierro Antiguo". En Vizcaíno, D., González, R. (ed). *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II*: Refoies y Todolella: 92-107. Generalitat Valenciana; Renomar S.A. y EIN Mediterraneo S.L. Valencia.
- HERNÁNDEZ, F.J., VIZCAÍNO, D., RUIZ, J.M., ARQUER, N., BARRACHINA, A., VICIACH, A., SANCHIS, A., TORMO, C., HARO, S. (2007b): "Refoies Altes. Una casa fortificada del Hierro Antiguo". En Vizcaíno, D., González, R. (Ed) *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II*: 132-147. Refoies y Todolella. Generalitat Valenciana; Renomar S.A. y EIN Mediterraneo S.L. Valencia.
- HERNÁNDEZ, F.J.; VICENTE, M; RUIZ, J.M.; ROSELLÓ, M. (2010): "Cabrillas 2". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios*

- previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III: 73-81. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- MALUQUER, J., GRACIA, F., MUNILLA, G. (1990): "Alto de la Cruz, Cortes de Navarra. Campaña 1986-1988". *Trabajos de Arqueología Navarra*, 9: 246. Pamplona.
- MATA, C. (1991): *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Origen y evolución de la cultura ibérica*. Serie Trabajos Varios del SIP, 88: 308. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación de Valencia. València.
- MATA, C., MARTÍ, M.A., IBORRA, M.P. (1994-96): "El País Valencià del Bronze recent a l'ibèric antic: el procés de formació de la societat urbana ibèrica". *Gala, Revista d'Arqueologia, Antropologia i Patrimoni. Actes Taules Rodones d'Arqueologia* 3-5: 183-217. Ajuntament de Sant Feliu de Codines. Museu Arqueològic Municipal. Sant Feliu de Codines.
- MAYA, J.L., CUESTA, F., LÓPEZ CACHERO, J. (1998): *Genó: Un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)*: 263. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- MESADO, N. (1974): *Vinarragell (Burriana, Castellón)*. Serie Trabajos Varios del SIP, 46: 170. València. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación de Valencia. València.
- OLIVER, A. (1983): "Los enterramientos de Els Espleters Salzedella". *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, 3: 32-34. Castelló.
- OLIVER, A., GUSI, F. (1995): *El Puig de la Nau: un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*. Monografies de Prehistoria i Arqueologia Castellonenques, 4: 359. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- PEÑA, J., ENRIQUE, M., GRAU, E., MARTI, M. (1996): *El poblado de la Mola d'Agres*. Homenaje a Milagro Gil-Mascarell Boscà: 229. Generalitat Valenciana. Valencia.
- PÉREZ MILIAN, R., VIZCAÍNO, D., BARRACHINA, A., VICIACH, A., SANCHIS, A., TORMO, C., DE HARO, S. (2007a): "Sant Joaquim. Evidencias de un hábitat del bronce final". En Vizcaíno, D., González, R. (ed) *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella*: 149-188. Generalitat Valenciana; Renomar, S.A.; EIN Mediterráneo, S. L. Valencia.
- PÉREZ MILIAN, R., RUIZ PÉREZ, J.M., BARRACHINA, A., VICIACH, A., SANCHIS, A., TORMO, C., DE HARO, S. (2007b): "Racó dels Cantos I. Un asentamiento de la Edad del Hierro". En Vizcaíno, D., González, R. (ed) *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella*: 109-130. Generalitat Valenciana; Renomar, S.A.; EIN Mediterráneo, S. L. Valencia.
- PÉREZ MILIAN, R., VIZCAÍNO, D., ARQUER, N., AGUSTI, B., BARRACHINA, A., VICIACH, A., SANCHIS, A., TORMO, C., DE HARO, S. (2007c): "La Necrópolis de Sant Joaquim. Un espacio funerario del hierro I / ibérico antiguo". En Vizcaíno, D., González, R. (ed) *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Generalitat Valenciana; Refoies y Todoella*: 189-290. Renomar, S.A.; EIN Mediterráneo, S. L. Valencia.
- RAFEL, N. (1991): *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa. Els Materials*. Diputació de Tarragona. Tarragona.
- RAFEL, N. (1998): "Peus ceràmics reixats de tradició mediterrània en els CU de l'edat del ferro a Catalunya". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8: 81-85. Universitat de Lleida. Lleida.
- RAFEL, N. (2003): *Les necrópolis tumulàries de tipus Baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*. Monografies, 4. Barcelona.
- RUIZ PÉREZ, J.M. (2007): "Geomorfologia, geoarqueologia e historia ambiental de la Sierra de la Menadella (Castellón)". En Vizcaíno, D., González, R. Ed. (2007) *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella*: 23-46. Generalitat Valenciana; Renomar S.A. y EIN Mediterraneo S.L. Valencia.
- RUIZ PÉREZ, J.M. (2010): "Geomorfologia, geoarqueologia e historia ambiental de los relieves entre Castellfort y Las Cabrillas (Castellón)". En Vizcaíno, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. (Coord.-Ed) *Paisaje y arqueología en Ariello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III: 13-39*. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- RUIZ PÉREZ, J.M. (2011): "Geomorfología, Geoarqueología e Historia Ambiental de los Relieves de Torre Miró (Castellón)". En Vizcaíno, D., Fernández, J., Bravo, E. coord.-ed. (2011): *Paisaje y arqueología en la Sierra de San Marc. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: 12-37*. Generalitat Valenciana.

- ciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1978): "Las penetraciones de campos de urnas en el País Valenciano". *Cuadernos de Prehistoria de Arqueología Castellonense*, 5: 243-256. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1982): "El poblado protohistórico de Siriguarach (Alcañiz, Teurel)". *Revista del Instituto de Estudios Turolenses*, 67: 23-54. Teruel.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1983): *Los campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. Tesis Doctoral. Tomos I-II: 1077. Departamento de Prehistoria. Universidad Complutense de Madrid. Madrid.
- VICENTE, M.; RUIZ PÉREZ, J.M.; BARRACHINA, A. (2010): "Cabrillas 1". En Vizcaíno, Barrachina, Hernández (Coord.-Ed): *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 64-71. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- VICENTE, M., PÉREZ MILIÁN, R., ARQUER, N., AGUILLELLA, G., MAS, P. i PÉREZ JORDÀ, G. (2016): "El Mas de Fabra (Benicarló, Castellón). Un asentamiento del Hierro Antiguo en la llanura litoral del Baix Maestrat". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 79-104. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- VICIACH, A., ARQUER, N., SEBASTIÀ, F., HERNÁNDEZ, J., BARRACHINA, A. i VIZCAÍNO (2012): "La Lloma Comuna de Castellfort (Els Ports, Castelló). Evolución de un poblado desde el hierro antiguo hasta época iberoromana". *Actas del II Congreso Internacional Iberos del El bajo Aragón* (Alcañiz, 2011): 217-224. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- VIZCAÍNO, D. (2006): "Avance del estudio de los hallazgos arqueológicos realizados durante las actuaciones de la zona 2 del plan eólico valenciano en la comarca dels Ports". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 25: 361-366. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- VIZCAÍNO, D., GONZÁLEZ, R. Ed. (2007) *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todolella*: 412. Generalitat Valenciana; Renomar S.A. y EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- VIZCAÍNO, D., AGUSTÍ, B., BARRACHINA, A., PÉREZ, R., CABANES, S., CARDO, D., VICENTE, M., VICIACH, A., ARQUER, N., HERNÁNDEZ F.J. (2009): "Antropología y mundo funerario en la comarca dels Ports: La gestión patrimonial en los Parques Eólicos de las zonas 1, 2 y 3". *IX Congreso Nacional de Paleopatología. Investigaciones Histórico-médicas sobre salud y enfermedad en el pasado* (26-29 septiembre, Morella 2007): 159-176. Castellón.
- VIZCAÍNO, D., HERNÁNDEZ, F.J., CABANES, S., Coord-Ed (2010a): *La Lloma Comuna (Castellfort, Castellón). Un poblado fortificado de la Edad del Hierro*. Generalitat Valenciana; Renomar S.A. y EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- VIZCAÍNO, D., BARRACHINA, A., HERNÁNDEZ F.J. Coord.-Ed, (2010b): *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 277. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- VIZCAÍNO, D., FERNÁNDEZ, J., BRAVO, E. coord.-ed. (2011): *Paisaje y arqueología en la Sierra de San Marc. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I*: 171. Generalitat Valenciana; Renomar, S. A.; EIN Mediterráneo S.L. Valencia.

ANNEXE 1

LÀMINA	CLASSE	TIPUS	JACIMENT	CAMPANYA	SONDEIG	UE	Num. Inv
2	A	1A	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	1627
2	A	1B	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	1643
2	A	1C	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	2018
2	A	2A1	Cubetes Sant Joaquim	2005		2020	1593
2	A	2A2	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	2595
2	A	2B1	Cubetes Sant Joaquim	2005		2031	2701
2	A	2B2	Cubetes Sant Joaquim	2005			
2	A	2C1	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	2232
2	A	2C2	Cubetes Sant Joaquim	2005			
2	A	3A	Cubetes Sant Joaquim	2005		2010	643
2	A	3B1	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	1535, 1631
2	A	3B2	Cubetes Sant Joaquim	2005		2012	1983
2	A	3C1	Cubetes Sant Joaquim	2005		2010	1210
2	A	3C2	Cubetes Sant Joaquim	2005			
2	A	4A	Cubetes Sant Joaquim	2005		2012	420
2	A	4B	Cubetes Sant Joaquim	2005		2006	268
2	A	4C	Cubetes Sant Joaquim	2005		2010	705
2	A	5A	Cubetes Sant Joaquim	2005		2006	268
2	A	5B	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	2620
2	A	6A1	Portell de Rabosa	2005		Prospecció	111
2	A	6A2	Portell de Rabosa	2005		Prospecció	155
2	A	6A3	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	2610
2	A	6A4	Necrop Lloma Comuna	2006		1002	4
2	A	6A5	Necrop Lloma Comuna	2006		1002	5
2	A	6B	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	1604
2	A	6C	Cubetes Sant Joaquim	2005		2004	151
3	B	1	Portell de Rabosa	2005		Prospecció	136
3	B	2	Cubetes Sant Joaquim	2005		2006	
3	B	3A1	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	1717
3	B	3A2	Cubetes Sant Joaquim	2005		2004	105
3	B	3B	Cubetes Sant Joaquim	2005		2006	95
3	B	3C	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	1016
3	B	4	Cubetes Sant Joaquim	2005		2010	708
3	B	5A	Cubetes Sant Joaquim	2005		2006	109
3	B	5B1	Portell de Rabosa	2005		Prospecció	143
3	B	5B2	Cubetes Sant Joaquim	2005		2024	1392
3	B	5C	Cubetes Sant Joaquim	2005		2028	952
4	A	Dec A	Cubetes Sant Joaquim	2005		2012	299
4	A	Dec B	Cubetes Sant Joaquim	2005		2012	38
4	A	Dec C	Cubetes Sant Joaquim	2005		2012	299
4	A	Dec D	Cubetes Sant Joaquim	2005		2026	2615
4	A	Dec E	Cubetes Sant Joaquim	2005		2004	199
4	A	Dec F	Cubetes Sant Joaquim	2005		2031	299
4	A	Dec G	Portell de Rabosa	2005		Prospecció	163
4	A	Dec H	Cubetes Sant Joaquim	2005		2004	186
4	A	Dec I	Cubetes Sant Joaquim	2005		2004	212
4	B	Dec A	Cubetes Sant Joaquim	2005		2018	2716
4	B	Dec B	Cubetes Sant Joaquim	2005		2010	800
4	B	Dec C	Cubetes Sant Joaquim	2005	2		8
4	B	Dec D	Cubetes Sant Joaquim	2005		2010	542
5	A	1	En Balaguer 1	2006	11	1003	117
5	A	2	Mas de Boldo	2006	8	1001	105
5	A	3.A	En Balaguer 1	2006	11	1003	95

Taula 5.1. Llistat de materials amb la procedència i la làmina on estan representats.

LÀMINA	CLASSE	TIPUS	JACIMENT	CAMPANYA	SONDEIG	UE	Num. Inv
5	A	3.B	En Balaguer 1	2006	11	1003	125
5	A	4.A	En Balaguer 1	2008	Casa -torre	1033	Peça 2
5	A	4.B	Mas de Boldo	2006	8	1003	60
5	A	5.A	Mas de Boldo	2006	8	1003	106
5	A	5.B	Mas de Boldo	2006	8	1003	90
5	A	5.C	Mas de Boldo	2006	8	1001	98
5	A	6.A	En Balaguer 1	2006	11	1003	145
5	A	6.B	En Balaguer 1	2006	11	1003	144
5	A	6.C	En Balaguer 1	2006	11	1003	178
5	A	6.D	En Balaguer 1	2006	11	1003	180
5	A	6.E	En Balaguer 1	2006	11	1003	115
5	A	6.F	En Balaguer 1	2006	11	1003	89
5	A	7.A	En Balaguer 1	2006	11	1003	126
5	A	7.B	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 29
5	A	8.A	La Lloma Comuna	2006	26	1002	1046, 1047
5	A	8.B	En Balaguer 1	2006	11	1003	96
6	A	9.A	La Lloma Comuna	2006	16	1004	577, 584, 591
6	A	9.B	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 7
6	A	9.C	La Lloma Comuna		16	1002	486, 487, 488, 517
6	A	10	En Balaguer 1	2009	11	1009	298
6	A	11.A	En Balaguer 1	2006	11	1003	251
6	A	11.B	La Lloma Comuna	2006	21	1002	796
6	A	11.C	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 24
6	A	11.D	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 30
6	A	12.A	En Balaguer 1	2006	11	1003	105, 236
6	A	12.B	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1024	Peça 38
6	A	13.A	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 3
6	A	13.B	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 18
7	A	14.A.1	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 11
7	A	14.A.2	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 9
7	A	14.B	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 23
7	A	14.C	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 28
7	A	15	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 25
7	A	16.A.1	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 26
7	A	16.A.2	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 4
7	A	16.A.3	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 13
7	A	16.A.4	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 6
7	A	16.B.1	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 12
7	A	16.B.2	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 5
7	A	17	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 16
8	A	18.A	Cabeço	2006	3	1010	Peça 5
8	A	18.B	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 8
8	A	18.C	En Balaguer 1	2006	11	1003	129
8	A	19.A	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 17
8	A	19.B	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 15
8	A	20	Cabrilles 1	2007	2	1006	29
9	B	1.A	La Lloma Comuna	2006	16	1005	624
9	B	1.B	En Balaguer 1	2006	5	1002	24, 51
9	B	1.C	En Balaguer 1	2006	11	1003	100
9	B	2.A	En Balaguer 1	2006	14	1013	455
9	B	2.B	En Balaguer 1	2006	11	1014	310
9	B	2.C	Cabeço	2009	20	1002	161

Taula 5.2. Llistat de materials amb la procedència i la làmina on estan representats.

LÀMINA	CLASSE	TIPUS	JACIMENT	CAMPANYA	SONDEIG	UE	Num. Inv
9	B	3.A	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	164
9	B	3.B	La Lloma Comuna	2006	16	1005	29, 36, 39
9	B	4.A	La Lloma d'Arriello	2006	9	1002	24
9	B	4.B	Mas de Boldo	2006	8	1001	104
9	B	4.C	En Balaguer 1	2006	11	1003	253
9	B	5.A	En Balaguer 1	2006	11	1010	305, 308
9	B	5.B	La Lloma Comuna	2006	16	1002	516
9	B	5.C	La Lloma Comuna	2006	16	1002	519
10	B	6.A	En Balaguer 1	2006	16	1010	304
10	B	6.B	En Balaguer 1	2006	11	1016	319
10	B	6.C	La Lloma Comuna	2006	10	1003	79
10	B	6.D	La Lloma Comuna	2006	4	1004	123, 124
10	B	6.E	Cabeço	2006	3	1010	25
10	B	6.F	La Lloma Comuna	2006	4	1005	126, 129
10	B	7.A.1	En Balaguer 1	2006	11	1003	127
10	B	7.A.2	La Lloma Comuna	2006			474
10	B	7.B.1	En Balaguer 1	2006	11	1008	97, 98
10	B	7.B.2	La Lloma Comuna	2006	6	1005	300
10	B	8.A	La Lloma Comuna	2006	16	1002	1031
10	B	8.B	La Lloma Comuna	2006	16	1003	539, 542
10	B	8.C	En Balaguer 1	2006	11	1003	247, 276
10	B	8.D.1	La Lloma Comuna	2006	16	1002	474
10	B	8.D.2	En Balaguer 1	2006	11	1003	107
11	B	9.A.1	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 31
11	B	9.A.2	En Balaguer 1	2006	11	1003	124 (P.3)
11	B	9.B.1	En Balaguer 1	2008	Casa torre	1033	Peça 1
11	B	9.B.2	En Balaguer 1	2006	11	1003	101 (P.6)
11	B	9.B.3	En Balaguer 1	2006	11	1003	130 (P.18)
11	B	9.B.4	Cabeço	2006	3	1010	Peça 2
12	B	9.C	Cabeço	2006	3	1010	Peça 1
12	B	10	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 36
12	B	11	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 19
13	B	12.A	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 10
13	B	12.B	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1024	Peça 38
13	B	12.C	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 22
13	B	12.D	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 21
14	B	13.A	Cabeço	2006	3	1010	Peça 4
14	B	13.B	Cabeço	2006	3	1010	Peça 3
14	B	14	En Balaguer 1	2008	Dep. 3	1031	Peça 20
14	B	15.A	La Lloma Comuna	2006	16	1002	471
15	B	15.B	En Balaguer 7	2006	12	1001 1003	18
15	B	15.C	La Lloma Comuna	2006	24	1003	1022
15	B	Decc	Mas de Boldo	2006	8	1003	61
16	A	1.A.1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.27 CO.35		1965, 2027, 2536, 2538, 2539, 2540
16	A	1.A.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.24.1		2159, 2163,v2231, 2233, 2237, 2400
16	A	1.A.3	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.48		3173, 3316
16	A	1.B.1.a	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.1	8008	Peça 2

Taula 5.3. Llistat de materials amb la procedència i la làmina on estan representats.

LÀMINA	CLASSE	TIPUS	JACIMENT	CAMPANYA	SONDEIG	UE	Num. Inv
16	A	1.B.1.b	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.25.1		3454, 3482, 3501, 3728, 3748, 3765, 3773
16	A	1.B.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.9		3292, 3293, 3322, 3364, 3369, 3372, 3399, 3411, 3414, 3433, 3457, 3475, 3514
16	A	1.B.3	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.18	8012	Peça 14
16	A	1.C	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.23		1717, 1852, 1943, 2021, 2023, 2082
17	A	2.A.1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	URNA 2		393-404, 444-520 541-544, 546
17	A	2.A.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.18		1754, 1758
17	A	2.B	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.15.2		3221, 3224, 3244, 3245, 3254, 3264, 3266, 3271, 3272
17	A	3.A	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.35.1		2534, 2535, 2537, 2541
17	A	3.B	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.49.1		2252
18	A	4.A.1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.15		1547-1550, 1613-1615
18	A	4.A.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.15.3		3228, 3234, 3239, 3240
18	A	4.A.3	Sant Joaquim de La Menarella	2006	URNA 1		196-222, 245-260, 275-287, 293-297, 316-322, 327-333, 354-356, 920-925
18	A	4.B.1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.12.5		3186, 3195, 3200, 3208, 3295
18	A	4.B.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.24.1		2159, 2163, 2231, 2233, 2237, 2400
18	A	4.C	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.5	8004	Peça 8
18	A	4.D	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.18 CO.64	8012	Peça 12
19	A	5	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.17		1844, 1845, 1849, 1850
19	A	6	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.32	1095	2101-2104, 1344, 1457, 1607, 1693, 1705, 1708
19	A	7	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.25.3		3454, 3728, 3729, 3748, 3765, 3737, 3773
19	A	8.A	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.47.1		3196
19	A	8.B.1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	G.22.3	3005	
19	A	8.B.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.3		S.1-11, S.1-13

Taula 5.4. Llistat de materials amb la procedència i la làmina on estan representats.

LÀMINA	CLASSE	TIPUS	JACIMENT	CAMPANYA	SONDEIG	UE	Nu. Inv
20	A	9.A	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.25.2		3454, 3765, 3773
20	A	9.B.1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.38		2558
20	A	9.B.2	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.2		PEÇA 2
20	A	9.B.3	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.2	8011, 8013	PEÇA 7
20	A	9.C.1	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.2		PEÇA 4, 4004, 4007, 4082
20	A	9.C.2	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.1	8008	PEÇA 1 4002
20	A	10.A.1.a	Sant Joaquim de La Menarella	2006		1148	3087
20	A	10.A.1.b	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.16.4		1917, 1919, 1920, 1922, 2015 - 2018
20	A	10.A.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.8		3219, 3294, 3364, 3388, 3399, 3410, 3412, 3422
20	A	10.B	Sant Joaquim de La Menarella	2006		1095	1487
20	A	10.C	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.14		1483, 1527
20	A	11.A.1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.9		792
20	A	11.A.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.31.b		2094,21
20	A	11.B.1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.16		1559
20	A	11.B.2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.31		2098
20	A	11.C	Sant Joaquim de La Menarella	2008	E.6, CO.65		4205, 4209, 4210, 4236, 4237
20	A	12.A	Sant Joaquim de La Menarella	2006		1136	1902, 1903, 1905, 1906
20	A	12.B	Sant Joaquim de La Menarella	2006		1136	1904
20	A	12.C	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.84		84
20	A	12.D	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.12.3		3195, 3208
21	B	1.A	Sant Joaquim de La Menarella	2006		1050, 1055	1109, 2258
21	B	1.B	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.15.1		
21	B	1.C	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.30		2041
21	B	2.A	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.5		3186, 3195
21	B	2.B	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.7		3087, 3329, 3398, 3399, 3960
21	B	2.C	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.4		3516
21	B	2.D	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.6		656, 3334, 3480

Taula 5.5. Llistat de materials amb la procedència i la làmina on estan representats.

LÀMINA	CLASSE	TIPUS	JACIMENT	CAMPANYA	SONDEIG	UE	Num. INV
22	C	1	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.12.2		3186, 3195, 3208, 3377, 3415
22	C	2	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.44.1		3280, 3283, 3303
22	C	3	Sant Joaquim de La Menarella	2006	CO.45		1050, 3305
22	C	4	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.12.1		3186, 3195, 3208
22	C	5	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.2 CO.16		1560, 1909, 1912, 1921, 1922, 1926, 3377, 3415
22	C	6.A	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.2	1095	1607, 3399, 3559
22	C	7	Sant Joaquim de La Menarella	2006	E.19.1	1120	1073, 3377

Taula 5.6. Llistat de materials amb la procedència i la làmina on estan representats.